

Brud og Sammenhæng i dansk Aandsliv efter 1864.

En Studie med Henblik paa Grundtvigianisme,
Indremission og andre Retninger.

Af Hans Jensen.

1. Aandelig Situation i Danmark ved 1864 og Forudsætninger derfor.

I sit Essay om Vennen Jens Paludan-Müller, der faldt ved Sankelmark 6. Februar 1864, beretter Georg Brandes, at de to som unge Mennesker, medens Paludan-Müller var teologisk og Brandes juridisk Student, læste det nye Testamente sammen paa Grundsproget. Det gik, fortæller Brandes, ikke altid »ganske glat« med denne Gennemlæsning. Engang greb for Eksempel Paludan-Müller, da Brandes havde gjort en kritisk Bemærkning, sin Kammerats Arm med et voldsomt Tag, idet han udbrød: »Men Menneske dog! Du tror da paa, hvad du læser. Det modsatte vilde jo være ligefrem forbryderisk. Du kan da se, det er sandt«. Det kostede Brandes megen Møje at faa beroliget Vennen, og han tilføjer: »Men alle mine Venner var saaledes sindede da. Jeg stod fuldstændig alene med mine Kæmpe for at danne mig en Grundopfattelse af Livet og Historien«¹.

Den sidste Bemærkning peger vel lidt tilbage paa Brandes' bekendte, i alle hans Skrifter fremtrædende Trang til at posere som den ensomme, sandhedssøgende Aandskæmpe; men i øvrigt er det sikkert nok et meget træf-

¹) Georg Brandes: Samlede Skrifter II S. 507.

fende Vidnesbyrd om den aandelige Situation i de daværende danske akademiske Krese, at de jævndrende, Brandes som Student havde Lejlighed til at færdes iblandt, alle eller dog næsten alle tænkte mere eller mindre ortodokst kristeligt og var paa Vagt mod Vantro overfor Bibelen som Aabenbaringens Skrift. Derved og ikke alene gennem Paavirkning fra Kierkegaard forklares det, at Brandes, skønt udgaaet fra et irreligiøst jødisk Hjem, i sit 19de Aar — altsaa ca. 1860 — kom ud i en alvorlig Krise, hvori han stærkt nærmede sig Kristendommen og en Tid saa Jesus som Forbillede for et Liv i en Idés Tjeneste og med Personligheden som Offer. Det er ikke blot, som *Paul V. Rubow* har sagt, psykologisk sandsynligt, at en saa fordringsfuld og højt stræbende Yngling som Georg Brandes har gjort sejt Modstand, inden han afstod fra Krav paa det hinsidige, men den af Rubow i hans Studier over Brandes stærkt fremhævede religiøse Ungdomskrise hos den vordende Fritænkerhøvding passer særdeles godt med den Paavirkning, et modtageligt, let paavirkeligt Sind nødvendigvis maatte faa fra de Omgivelser, der dengang var hans¹. Ligesom en dansk Student ved Aarhundredskiftet ikke kunde undgaa, naar han færdedes ved Universitetet og blandt Kammerater, at komme under kristendoms-fjendtlig Indflydelse, var det umuligt omkring 1864, at han ikke skulde komme ud for religiøs, kristelig Paavirkning.

Forklaringen herpaa kan ikke være den, at Teologerne skulde have udgjort en overvældende Mængde af Universitetets Studerende, for det har de paa den Tid ikke gjort. Der var i Aaret 1864 i alt 40, der fuldentte deres teologiske Embedseksamen; men der var endnu flere, i alt 44, der tog den fuldstændige juridiske Embedseksamen, hvorimod der kun var 16, som tog den lægevidenskabelige Embedseksamen. Medicinernes Tid var endnu ikke rigtig

¹) M. H. t. Rubows Opfattelse se hans Skrift: Georg Brandes og hans Lærere (1927) S. 8 ff.

kommet, derimod nok Juristernes, og der var i den foregaaende Snese Aar sket en ret mærkelig Forskydning i det talmæssige Forhold mellem Teologer og Jurister. I Aaret 1844 blev den teologiske Eksamen absolveret af 73, men den juridiske kun af 19, den lægevidenskabelige af 18 (og der var i dette Aar overhovedet ingen, der tog filologisk Eksamen, og kun een, der blev polyteknisk Kandidat!). Endnu i Fyrrerne synes Teologerne at have været i en stor Majoritet blandt Universitetets studerende, men i de nærmest følgende Aartier er det blevet anderledes, hvad der hænger sammen med, at i Nationalliberalismens Tid, umiddelbart efter A. S. Ørsteds grundlæggende Indsats for Retsvidenskaben og den praktiske Jura i Danmark, er der sket en tidligere ukendt Tilgang til det juridiske Embedsstudium ved Universitetet og en Begrænsning af den teologiske Tilgang. I Aarene nærmest efter 1864 fortsattes denne Udvikling. Der blev i 1868 ikke mindre end 75 nye juridiske Kandidater, men kun 33 teologiske og 37 medicinske¹.

Der maa være en vis Sammenhæng mellem de aandelige Interesser, der til en given Tid er fremtrædende eller fremherskende i den akademiske Verden, og saa Fordelingen af de akademiske Borgere mellem de forskellige Studieretninger og Embedseksaminer. Hvad angaar Religionen, faar alene Teologerne ved deres Uddannelse stillet det religiøse Problem saaledes ind paa Livet, at de nødvendigvis fra Ungdommen maa tage Stilling til det. Det har her haft sin Betydning for den aandelige Udvikling i de nærmeste Aar efter 1864, at i Sammenligning med tidligere en saa begrænset Del af de Studerende gennem deres Fag blev ført ind paa en personlig Stillingtagen til det religiøse.

¹) Københavns Universitets Aarbog 1864—71 (ved C. Goos) S. 315 f, 334 og 387, Samme for 1844 (ved H. P. Selmer) S. 95. Se m. H. t. Juristklassens historiske Placering i dansk Samfundsudvikling mit Skrift: Nordisk Statsstyre (1942) S. 44.

Overdrives maa dog Rækkevidden af dette Synspunkt ikke. Teologien vedblev gennem det 19. Aarhundrede at have en bred Tilslutning af studerende, hvad der simpelt hen hang sammen med, at der stadigvæk i Folkekirken var en bred Plads for Anvendelsen af gejstlige Embedsmænd. Endnu ved Aarhundredets Slutning, i Aaret 1899, var der 91 Kandidater, der fuldendte den teologiske Embedseksamen, men kun 55 tog den fuldstændige juridiske Embedseksamen, 64 den lægevidenskabelige Eksamen. Hertil kom saa 28, der bestod Skoleembedseksamen ved det filosofiske eller matematisk-naturvidenskabelige Fakultet, og et lille Antal, der ved de samme Fakulteter bestod en Magisterkonferens¹. Da nogle faa Aar efter Professor Harald Høffding som Universitetsrektor ved en Hoffest blev præsenteret for Kejser Wilhelm II under et af dennes Besøg i København, kunde han paa Kejserens Forespørgsel om, hvilket Fakultet der havde de fleste Studenter, svare, at det var det medicinske. Meget tilfreds hermed bemærkede Kejseren: »Nun, das ist gut, denn es gibt in der Welt all zu viele Juristen«. Hverken Kejseren eller Professoren faldt det aabenbart ind, at der i det 20. Aarhundrede kunde være nogen naturlig Grund til at regne med Teologerne som dem, der kunde fylde mest paa den akademiske Bane². Man var rykket milevidt bort fra Tilstanden to Hundrede Aar før, da der efter Holbergs Udsagn for hvert Hundrede Teologer næppe fandtes een Mediciner eller Jurist, og da derfor af de almindelige Embedsklasser kun Gejstligheden sad inde med en højere aandelig Dannelse³. Deres centrale Stilling som Kulturbærere bevarede Præsterne længe herefter, og det har vistnok med Grund kunnet hævdes, at endnu i første Halvdel af det 19. Aarhundrede var Præsterne for Pro-

¹) Københavns Universitets Aarbog for 1898—99 S. 147, 154, 166, 172 ff.

²) H. Høffding: Erindringer (1928) S. 199 f.

³) L. Selmer: Ludvig Holberg og Religionen (1914) S. 20.

vinsens Vedkommende de eneste Kulturbærere og det ikke blot i Landsognene, men til Dels ogsaa i Provinsbyerne¹.

Imidlertid havde Teologiens og Teologernes helt dominerende Stilling ikke været nogen Hindring for, at den gamle ortodokse Verdensopfattelse efterhaanden var blevet trængt tilbage og erstattet med en mere rationalistisk. Netop fra og med Holbergs Tid er denne Bevægelse meget tydelig, og Holberg selv var en af dens Hovedrepræsentanter, omend langt fra dens eneste Repræsentant². Om den Religion, Holberg levede paa, er der sagt, at »det var i Virkeligheden den naturlige Religions Sandheder, og Moralen var for ham Religionens egentlige Kærne«, og »denne Moral kunde atter bygges op paa helt naturlig Grund ved Fornuftens Hjælp, hvad Holberg ogsaa faktisk gjorde, idet han hentede dens væsentligste Indhold fra de gamle klassiske Moralskribenter«³.

Det er utvivlsomt meget svært at faa rigtig fat i, hvad Holberg under de forskellige Faser af sin aandelige Udvikling i Virkeligheden mente om religiøse Spørgsmaal, alene fordi han i sin litterære Virksomhed følte sig nødsaget til stor Hensyntagen til den herskende Kirke og dens Mænd og derfor næppe altid vovede offentlig at sige

¹) Sven Møller Kristensen: *Digteren og Samfundet I* (1942) S. 63. Forfatteren nævner som et lille kuriøst Eksempel, at H. C. Andersens Lejlighed til at komme i Forbindelse med Litteraturen var to Præstenker i Odense, hos hvem han laante Bøger.

²) Se Th. A. Müllers meget lærerige Skildring i Schultz' *Danmarks-historie III* (1942) S. 605 ff.

³) Selmers anførte Skrift S. 182. Jfr. iøvrig om Holbergs Religiositet M. Neiiendam: *Christian Bastholm* S. 133 ff. N. mener, at der i kirkehistorisk Skildring af Oplysningstiden bør tages meget mere Hensyn til Holberg end Tilfældet hidtil har været. Hertil kan bemærkes, at Holberg dog i hvert Fald næppe kan siges at have en lignende central Stilling overfor Rationalismen som Brandes senere overfor den moderne Fritænkning. Holberg var ikke paa tilsvarende Maade en Gennembrudets eller Brudets Mand med Hensyn til Opfattelsen af Kirke og Religion.

rent ud, hvad han egentlig mente. Det maa dog synes uomtvisteligt, at han ud fra sin hele rationelle Natur krævede fuld Overensstemmelse mellem Religion og Fornuft og derfor ogsaa maatte gøre Fornuften til den store Vejleder for Menneskets religiøse Erkendelse. For saa vidt svarede hans Standpunkt godt til den klare, utvetydige Definition af Begrebet Rationalisme, som meget senere, i det 19. Aarhundrede, skulde blive givet af Biskop over Fyns Stift — fra 1811 til 1834 — Dr. theol. Fr. Plum: »Rationalismen er det System, som anser Fornuften (d. e. den hele menneskelige Tankekraft, der erkender det fuldkomne i Sandheden og stræber derefter) for Guds højeste Aabenbaringsmiddel til Mennesket, og som i Kristendommens ejendommelige Religionslære finder og erkender denne Sandhed. *Rationalistisk Kristendom* kunde man i Korthed kalde Indbegrebet af de religiøse Troslærdomme og de moralske Levnedsforskrifter, som er taget af Bibelen, har bestaaet Fornuftens Prøve og derfor er erkendt og antaget som sande«¹.

At en Mand med et offentlig erklæret Standpunkt som dette kunde i første Trediedel af det 19. Aarhundrede beklæde en af de højeste Embedsposter i den danske Kirke, alene dette vidner om den Udvikling, der var foregaaet gennem Aarene siden Holbergs Tid. Det 18. Aarhundredes sidste Halvdel blev grundlæggende for Rationalismens Herredømme i den danske Statskirke, men det er dog noget af en Misforstaaelse, naar *Fr. Rønning* skrev et vidtløftigt Værk om »Rationalismens Tidsalder« og derved alene forstod Perioden 1750—1800. Det var kun litterært og teologisk, at Rationalismen i denne Periode havde sin Blomstrings- og Kulminationstid. Hvad der inden det 18. Aarhundredes Slutning led et praktisk afgørende Nederlag, var kun den Rationalisme, der blev til

¹) Citeret efter N. M. Plum: Jacob Peter Mynster (1938) S. 118. Om Fr. Plum jfr. Bjørn Kornerups Artikel i Dansk biografisk Leksikon 2. Udgave.

Fornægtelse af Religion i det hele og vendte sig til Angreb mod Kirken som Institution. En forsvarlig Bom for al populær Agitation i denne Retning blev der rejst ved Trykkefrihedsforordningen af 1799, hvori det under Straf af Landsforvisning fra 3 til 10 Aar blev forbudt at udgive noget Skrift, der sigtede til at nedbryde Læren om Guds Tilværelse og den menneskelige Sjæls Udødelighed¹.

Som praktisk kirkelig Retning levede Rationalismen videre i det 19. Aarhundrede og kom netop nu, efter alt at dømme, til at udfolde sig paa den for Samfundet og Folket mest betydningsfulde Maade. I Tiden efter de store Reformere fik Præsterne betroet meget betydningsfulde Opgaver indenfor baade Skole- og Fattigvæsen, og Landsbypræsten blev en naturlig Foregangsmand i Landbruget paa en Tid, da Fremskridt i dette var stærkt efterlyst, men endnu kun i forholdsvis ringe Grad magtedes af de fleste egentlige Bønder². Det havde i og for sig sin meget naturlige Baggrund, hvis nogle Præster, som det i Almindelighed paastaas, prædikede for deres Menighed om Kløvedyrkning og Staldfodring. Der kan formentlig ikke være Tvivl om, at den rationalistiske Præst, alene paa Grund af sin praktiske Indsats i det danske Samfund under den folkelige Udvikling fra Stavnbaandsløsning til Junigrundlov, kunde have fortjent et bedre Eftermæle end det, der i Almindelighed er blevet ham til Del. I Enevældens sidste Tid, da Kongen var den udprægede »Landsfader«, stod Præsten efter sin hele sociale Stilling i mange Tilfælde som den gode, omsorgsfulde Sognefader. Det kan heller ikke antages, at der ingen Frugter kom af hans Prædiken om at føre et ordentligt Liv i glad, fortrøstningsfuld Tillid

¹) Jfr. mine Skrifter: Chr. D. Reventlows Liv og Gerning (1938) S. 180 og Nordisk Statsstyre (1942) S. 35.

²) Herom findes talrige Vidnesbyrd ikke mindst i de af det kgl. Landhusholdningsselskab fra 1826 til 1844 udgivne Amtsbeskrivelser. Af de i alt 19 Beskrivelser er iøvrigt de fire forfattet af Præster. Se videre Bemærkninger om disse Forhold nedenfor S. 325 f.

til det guddommelige Forsyn, der i Jesus havde givet Eksemplet til Efterfølgelse for alle Tider. Der er af Folk, som har været deres Tilhørere, givet det Vidnesbyrd om Præsterne i Hammerum Herred i Tiden noget før eller omkring Midten af det 19. Aarhundrede, at deres Prædikener, der næsten altid kun gik ud paa at faa Folk til at øve Dyd og gode Gerninger, i Virkeligheden »havde stor Indflydelse paa Folk, som ogsaa viste sig i deres Samfundsliv«¹. Rationalismen som kirkelig Retning har iøvrig i Almindelighed haft den Skæbne at faa sin Historie skrevet af sine Modstandere.

Det er det vigtigste Resultat, Dr. theol. *Bjørn Kornerup* er kommet til ved sin Udgivelse og Udforskning af J. P. Mynsters Visitatsdagbøger, at tre Fjerdedele af Præsterne paa Sjælland i hele den Tid, i hvilken de paagældende Visitatser fandt Sted (Perioden fra 1835 til 1853) mere eller mindre tilhørte Rationalismen. Med god Grund anser Kornerup det for meget vigtigt, at man holder sig denne Omstændighed for Øje, hvis man vil danne sig et paa-lideligt Billede af den faktiske Tilstand i Datidens Kirkeliv. Derved korrigeres en Opfattelse, der har været meget almindelig, nemlig at Rationalismen i den danske Kirke ca. 1840 stort set var overvundet ved Mynsters og Grundtvigs Virksomhed (under Arboe-Rasmussen-Sagens Behandling ved Højesteret 1916 blev det udtalt, at Rationalismen i 1849 »forlængst havde udspillet sin Rolle«)².

Som Visitatsdagbøgerne viser, tolererede Mynster de rationalistiske Prædikener hos det Slægtled, han havde med at gøre, fordi man nu engang stod overfor noget ved Opdragelse og Uddannelse dybt indgroet. Han vilde imidlertid selv, at en ny, mere positivt kristen Aand skulde raade i Kirken, og med lempelig Haand førte han Udvik-

¹) Hardsyssels Aarbog 1914 S. 150 f., jfr. Historisk Tidsskrift 10. R. V., S. 536 f. og om den rationalistiske Prædikens Karakter J. P. Mynsters Visitatsdagbøger 1835—1853 (1937) ved Bjørn Kornerup S. LIX ff

²) Kornerup anf. Sted S. LVII f.

lingen frem i den Retning. Det var maaske et større kirkehistorisk Vendepunkt, at Mynster 1811 blev forflyttet fra Spjellerup til Frue Kirke i København, end at Grundtvig Aaret i Forvejen holdt sin berømte »Dimisprædiken«. Mynsters Indflydelse blev foreløbig langt bredere, fik fat i en langt større Kres, medens Grundtvig til sig kun knyttede et ret snævert Parti, der blev Biskop Mynster langt mere frastødende end den rationalistiske Retning — netop fordi Grundtvigianerne i Modsætning til i hvert Fald det 19. Aarhundredes Rationalister optraadte som et afgrænset religiøst »Parti«, der truede Enhedens Bevarelse indenfor Statskirken. J. P. Mynster maa opfattes som Hovedmanden i den virkningsfulde Reaktion mod den kirkelige Rationalisme i Danmark gennem første Halvdel af det 19. Aarhundrede¹. Han havde imidlertid som Baggrund for sit stilfærdige, men maalbevidste Virke en Tidsaand og et nationalt Aandsliv, der førte bort fra den rationelt betonedede Opfattelse af religiøse Problemer og over i det stærkere og dybere følelsesbetonedede. Som *N. M. Plum* siger i et Skrift om H. N. Clausen: »Romantiken hjalp til Poesiens Guldalder maatte i Menneskesjælen anslaa Streng, der ikke kunde klinge ved Rationalismens Forkyndelse«. Plum tilføjer: »Men i sin LigeGYldighed overfor de konfessionelle Ejendommeligheder havde Romantiken Slægtskab med Rationalismen«². Formentlig kan det have nogen Berettigelse, naar *Troels-Lund* i sit store, aandfulde Værk »Bakkehus og Solbjerg« (1920—22) væsentlig vil opfatte den religiøse Renæssance i det 19. Aarhundredes Danmark som Frembrudet af en ny Livs-, Lys- og Udødelighedstro, der lykkeligt bringer en vidtgaende Skepsis til Ophør, som i visse intellektuelle Krese havde været ved at udarte til pessimistisk Materialisme. Det er

¹) M. H. t. Mynsters skaansomme Holdning overfor den rationalistiske Retning jfr. Kornerup S. XLVII ff.

²) N. M. Plum: H. N. Clausen i Forhold til Protestantismens Principper (1908) S. 2 f.

dog givet, at der under Indflydelse af den almindelige Tidsaand og under Førerskab af Tidens stærkt kristelige Personligheder var mange, der kom til at se Trosbeken- delse og Bibel i et helt andet Lys end de gamle Rational- ister, og derfor ogsaa var og følte sig mere »positivt« eller »historisk« kristeligt indstillet, »rettroende« mere eller min- dre paa den Maade, hvori dette var muligt ud fra det 19. Aarhundredes aandelige Forudsætninger.

Om den Interesse, der i de akademiske Krese var for at se de religiøse Spørgsmaal ud fra den nye protestan- tiske Teologis Synspunkter, vidner alene den uhyre Op- sigt og Deltagelse, det fremkaldte, da denne Teologis Førstemand, Schleiermacher, 1833 gæstede København for at holde Forelæsninger¹. Trods Julirevolutionen 1830 og de Følger, denne havde faaet, allerede ogsaa indenfor det danske Monarkis Grænser, havde aabenbart den religiøse Interesse paa denne Tid mere Tag i den stu- derende Ungdom end den politiske — og i Virkeligheden kom den liberale politiske Bevægelse i dens første Fase, der ret hurtigt slog over i Nationalliberalisme, aldrig til at skyde de religiøse og teologiske Problemer i Bag- grunden.

Det ligger nær at sammenligne Mynsters Kamp for den gamle Statskirke med A. S. Ørsteds og ligesindedes Be- stræbelse for at bevare det væsentligste i den gamle ene- vældige Statsordning. Ganske vist er det af *Bjørn Korne- rup* hævdet, at Mynsters egentlige Interesse under Kam- pen mod den »gudelige« Lægmandsbevægelse gjaldt Ene- vældens Bevarelse, og at han først og fremmest saa Be- kæmpelsen af alle sekteriske og friere kirkelige Bevægelser som et Middel hertil. Til denne Opfattelse har jeg ikke helt kunnet slutte mig, da ikke blot Mynsters Visitats- dagbøger og hans Holdning i Stænderforsamlingerne, men ogsaa andet tyder stærkt paa, at virkelig den Kirke, hvis

¹) N. M. Plum: Schleiermacher i Danmark (Universitetsfestskrift 1934).

Leder han selv var, ikke Staten eller Statsforfatningen som saadan, i alle offentlige Forhold udgjorde Genstanden for hans Hovedinteresse¹. Den store Omvæltning 1848—49 kom derfor heller ikke til at kuldaste hans Sag, saaledes som deres, der som Statsmænd først og fremmest havde stræbt at modarbejde de nye politiske og nationale Rørelser. Mynster kunde føre sin Kirke frelst gennem Omvæltningen!

I den grundlovgivende Rigsforsamling betonedede Historikeren Caspar Paludan-Müller stærkere end Biskop Mynster Statshensynet ved Kirkeordningen. Han fremhævede, at det var Kirken, der skulde give de enkelte Personer Selvherredømme over deres fordærlige Lyster, og at det frem for alt var den, som dannede Forudsætning for Familielivet og dermed for den personlige Ejendomsret, den egentlige Grundpille i Statslivet. Som den fremragende Historiker tænkte ogsaa i de følgende Tider mange Mennesker med Interesse for Samfundets Velvære og rolige Udvikling: Kirken maatte opretholdes og støttes, fordi den var en nødvendig Grundvold for Staten. Mynster vilde modsat Paludan-Müller meget gerne gaa med til Betegnelsen Folkekirke og fandt, at der i Udtrykket Statskirke kunde være en Mindelse om noget paatvungent. Han saa netop i den evangelisk-lutherske Kirkes Anerkendelse som det danske Folks Kirke et Vidnesbyrd om, at dette Folk var og vedblivende ønskede at være et kristeligt Folk. Mynster ønskede blot, at Kirken skulde udtrykkelig forpligtes til at være evangelisk-luthersk »efter den augsburgske Trosbekendelse«. Det samme foreslog A. S. Ørsted, skønt han sikkert saa lidt som Mynster mente, at denne Trosbekendelse skulde tages i alle sine Enkeltheder bogstaveligt af de kirkelige Embedsmænd. Begge har villet værne om en vis Ensretning af Kirken og gaa

¹) Jfr. min Anmeldelse af Kornerups Udgave af Visitatsdagbøgerne i Historisk Tidsskrift 10 R. V S. 533—42 og min »De danske Stænderforsamlings Historie« I—II (1931—34).

saa skarpt som muligt mod de Tendenser, der udtryktes i Grundtvigs Forslag om, at der ved Folkekirke blot skulde forstaaes, hvad den største Del af Folket frit havde valgt som Gudsdyrkelse. Det store Flertal i Forsamlingen ønskede fastslaaet, at Kirken skulde være »evangelisk-luthersk«, men uden nærmere Bestemmelse. Med 102 Stemmer mod 3 vedtoges Kirkeparagraffen i den Form, at den evangelisk-lutherske Kirke var den danske Folkekirke og som saadan støttedes af Staten¹.

De valgte Folkerepræsentanter havde dermed i utvivlsom Overensstemmelse med deres Vælgere dekretet, at det danske Folk virkelig ønskede at være og forblive et kristeligt Folk efter Fædrenes Skik. Med Brudet i Statsforfatning fulgte intet Brud i Kirkeforfatning eller Kirkeforhold, og dette maa atter ses paa den Baggrund, at samtidig med den politiske Liberalismes Fremgang trængtes, som kirkelig Retning, den religiøse Liberalisme, hvis man tør betegne Rationalismen saaledes, helt afgørende tilbage og maatte give Plads for nye kirkelige Retninger.

Omkring Midten af det 19. Aarhundrede var ganske vist Rationalismen endnu stærkt udbredt indenfor Gejstligheden, men som en langt betydningsfuldere Magt indenfor det højere Aandsliv stod en mere positiv og bekendelses-tro Kristendom. Baade Grundtvig og Søren Kierkegaard var i denne Tid Kristendommens Forkæmpere i Danmark. Det almindelige Aandsliv her i Landet var præget af Kristendommen som maaske ikke i noget andet europæisk Land, og man behøver til Sammenligning kun at tænke paa Tyskland, hvis hedenske Klassicisme og for en stor Del fritænkeriske Romantik havde ført bort fra Kirke og Kristendom, medens den litterære »Guldalder« herhjemme dog i Hovedsagen havde tjent til at styrke religiøs og kristelig Bevidsthed i de førende intellektuelle Krese af Folket.

Kirke og Religion stod forholdsvis stærkt i Danmark,

¹) Den grundlovgivende Rigsforsamlings Forhandlinger S. 2511, 2514 f., 2526, 3368.

og den nærmeste Tid efter Grundlovens Givelse blev præget af voksende Indflydelse for Ortodoksien ganske særlig blandt de unge, der forberedte sig til at træde i Kirkens Tjeneste. Man faar et stærkt Indtryk heraf f. Eks. ved at læse Otto Møllers og Skat Rørdams Brevveksling eller et Værk som Henrik Scharlings Ungdomserindringer. Af den nævnte Brevveksling, der indledes 1859, fremgaar det, at de to korresponderende Venner var langt fra tilfredse med det teologiske Fakultet, som det var paa den Tid. »Fakultetet er magert«, skriver Møller 15. Januar 1859 til Rørdam, og Skat Rørdam skriver 10. Februar s. A. til Otto Møller i Anledning af, at Kirkehistorikeren Fr. Hammerich har begyndt at holde Forelæsninger: ».... det er jo absolut noget ganske nyt at høre noget, der ligner *levende* Kristendom paa det teologiske Kateder«. Møller skriver i ganske samme Aand 2. Juli: ».... Hvad de studerende trænger til, og hvad de i Virkeligheden ogsaa længes efter, er Vækkelse« — og han haaber, at Vennen i saa Henseende maa blive et Redskab i Guds Haand.

Skat Rørdam og Otto Møller følte sig begge knyttet til den ene af de to store Vækkelsesretninger, der skulde komme til at præge det danske Kirkeliv gennem sidste Halvdel af det 19. Aarhundrede. Men mest umiddelbart falder det ved Læsning af deres Skrifter i Øjnene, at de begge repræsenterer en udpræget dogmatisk og bibeltroende Tænkemaade, for saa vidt en afsluttende Fase i den Reaktion mod Rationalismen, der var begyndt ved Aarhundredets Begyndelse med Mynster og Grundtvigs Optræden. Blandt Møllers Formaninger til Rørdam som vordende Forelæser ved Universitetet er ikke mindst denne: »Glem saa nu aldrig Clausens Fortolkning som det nærmeste frodige Ukrudt«¹.

I hvert Fald cand. theol. Henrik Scharling, der tog sin Eksamen netop i 1859 (Aaret efter Otto Møller), havde

¹) Otto Møller og Skat Rørdam, en Brevveksling, udgivet og forsynet med Noter af H. Skat Rørdam I (1915) S. 1, 5, 7.

som Student aldrig følt Trang til, hvad Møller og Rørdam forstod ved »Vækkelse«, men havde tværtimod endnu inden Eksamen fuldført en dramatisk Satire over den grundtvigsk »vakte« Form for Religiositet: »Moderne Kristendom«. Han følte sig modsat Møller og Rørdam meget tilfreds med det daværende teologiske Fakultet, om hvilket han i sine Erindringer siger, »at det stod i sin fulde Kraft«, præget af kristelig Fromhed, omfattende teologisk Lærdom og rig human Dannelse. Et af Medlemmerne var hans egen Fader, C. E. Scharling, hvem han særlig fremhæver for hans grundige kritiske Gendrivelse af Tübingerskolen, »som dengang hærgede Tyskland«. Men han finder dog Anledning til at karakterisere den da ved det danske teologiske Fakultet herskende Teologi som en »Formidlingsteologi«, fra hvilken de skarpere Kanter ofte blev afsløbet, og hvis Opfattelse ikke trængte tilstrækkeligt dybt ind i Evangelierne. Selv mener han, at han allerede i Studieaarene kom »ind i en noget anden Retning« ved at læse Brevet til Romerne og derved tilegne sig Apostlens Lære om Retfærdiggørelse ved Troen alene. Han gjorde saaledes et Skridt videre i gammel luthersk Retning end sine Lærere — og bliver derved paa sin Maade, ligesom Møller og Rørdam, et Udtryk for den nu efterhaanden helt sejrende konfessionelle Retning i Kirke og Teologi¹.

Netop kun paa en Tidsbaggrund af Rettroenhed, der var i stærk Vækst og navnlig fremherskende blandt yngre,

¹) Henrik Scharling: Theolog eller Digter. Ungdomserindringer og Breve (1917) S. 24 f., 14 f. Stykket »Moderne Kristendom« udkom (under Pseudonymet »Christianus democritus«) 1859, og som et Forord er meddelt den Skrivelse, hvorved J. L. Heiberg som Teaterdirektor havde tilbagesendt det til Forfatteren — bl. a. med Bemærkning om »den aristophaniske Frihed, hvormed Forfatteren har nævnet bekendte midt ibfandt os levende Personer«. Det kan vel tages som et Vidnesbyrd om Tidens Ivrighed i den religiøse Diskussion, naar en ganske ung Teolog føler sig kaldet til at føre den op paa Scenen i saa lidet hensynsfuld Form.

forstaas den Opsigt, Søren Kierkegaard kunde vække med sine Angreb paa »den officielle Kristendom«. Naar man i saa høj Grad atter var kommet ind paa at ville anerkende det nye Testamente som Grundlag for Troen, maatte der nødvendigvis føles en stærk Brod i Kierkegaards Paa-stand om, at man dog ikke vilde tage det nye Testamente til Rettesnor for Livet, og i hans Haan over den »cand. theol. From«, der indrettede sig saa helt anderledes end Apostlene. Imidlertid lagde den »Storm«, Kierkegaard havde rejst, sig dog hurtigt efter hans Død. Det kan være tvivlsomt, om han, der saa udpræget vilde henvende sig til den enkelte, nogensinde mere end forbigaaende (og da vel nærmest kun med det agitatoriske Skrift »Øjeblikket«) har faaet videre Krese direkte i Tale — og mange meget religiøst interesserede Mennesker har sikkert hele Tiden staaet ganske koldsindigt overfor hans voldsomme Prædiken¹.

Den jyske Bondepolitiker Søren Kjær behøver sikkert ikke at have været inspireret af Søren Kierkegaard, da han i et Folketingsmøde 17. November 1858 benyttede en Lejlighed til at foretage et Opgør med den hele statsansatte og universitetsuddannede Præstestand. Han fortalte, at han selv havde drevet religiøse Studier i en fattig Bondehytte ovre paa de jyske Heder, fordi han ikke havde været »saa lykkelig« at have Penge til Studier »paa disse Universitetsmaskiner«. Han mindede om, at det var gennem Lægfolk, Kristendommen var kommet ind i Verden, og fortsatte: »Det er min Overtydning, at vi maa komme til, dersom vi vil en sand Opbyggelse i Folkekirken, at bortskaffe denne Præstemaskine, de Præsterne og Kaldene tillagte Indtægter, ophæve Præstegaardene og

¹) Man faar gennem et af Otto Møllers Breve til Skat Rørdam (fra 1869) et Indtryk af hans Uvilje mod Kierkegaard som en forskruet og uhyggelig Person. Langt mere værdifuld Læsning end Kierkegaards efterladte Papirer er for Møller et nylig oversat Skrift om det gamle Testaments Troværdighed (Otto Møller og Skat Rørdam I S. 159 f.).

Lønningerne og lade Præsterne fremstaa i Folkets Midte uden at spørge: hvilke Midler og hvilke Mænd«.

Søren Kjær tillod sig at spørge: »Hvorledes vandrede Apostlene og Disciplene? Uden Sabel og Taske — og vel at mærke Frelseren sagde: En Arbejder er sin Føde værd, og derfor tror jeg, at naar Præsterne fremkommer blandt Folkets Midte som de, der har Aandsevner og Vilje til at forkynde den rette Opbyggelse og Udbredelse af Kristendom, saa vil de forkynde den hellige Lære, som den staar i Skriften, saa faar man de bedste Præster, og saa behøver man heller ikke at være bange for, at en saadan Præst ikke skulde faa en tilsvarende Løn, saa at han uden at lide Mangel kunde forsørge en Familie; thi en Præst fremstaaet paa en saadan Maade tror jeg ganske vist vil blive lønnet saaledes, at vi ad Lovgivningsvejen ikke behøver at bestemme, hvilken Løn han skal have.« Hvad S. Kjær forlangte af rette Præster, var bl. a., at de ikke maatte tage personlige Hensyn, og at de altid skulde møde paa ethvert Sted inden for deres Menigheds Grænse »for at fjerne enhver Lære, som efter deres og enhver Kristens Mening er vrang«¹.

Det er, som sagt, ikke fornødent at antage Kendskab fra Søren Kjærs Side til Søren Kierkegaard. Kjærs Udtalelser vidner derimod om, at denne unge jyske Bonde var et ret gyldigt Udtryk for den Lægmandsbevægelse, der havde været saa farlig for Gejstligheden og dens Stilling. Han slog paa den Dobbeltstreng, der altid var saa taknemmelig for Lægprædikanter: at Præsterne hverken førte det rette Liv eller den rette Lære, som det nye Testamente, bogstavelig forstaaet efter jævne Almuebegreber,

¹) Folketingets Forhandlinger 1858 Sp. 1682 ff. Søren Kjær var Folketingsmand fra 1856 til 1881 og atter fra 1887 til 1890 og fra 1892 til sin Død 1893. Han var først meget »radikal«, men blev efterhaanden mere »moderat«, og Hovedmotivet til hans oprindelige Radikalisme synes at have været et Had til Gejstligheden. Jfr. min Bog: Lars Bjørnbak og den bjørnbakske Bevægelse (1919) S. 105 f.

krævede af dem. Man mindes ogsaa gennem hans Ord om, hvorledes der har været et tydeligt socialt Moment i den »gudelige« Vækkelse, den religiøse Autodidakts Opposition mod den akademisk uddannede Sognepræst. I Virkeligheden var de gudelige Forsamlinger ikke blot en Indsats i det religiøse Livs Udvikling, men ogsaa en begyndende stærkere Selvhævdelse fra den gamle Landalmues Side. I den saa stærkt religiøst betonedede Opstand mod den gamle Statskirkevang laa ogsaa en Kamp for mere folkelig Frihed og Lighed, noget, der forberedte den politisk-demokratiske Bevægelse¹. Det er ikke tilfældigt, at to af de ivrigste Lægprædikanter og kristelige Polemikere, Skolelærer Rasmus Sørensen og Skomager J. A. Hansen, begge, saa snart Tiden kom dertil, nemlig i Fyrerne, gik over fra religiøs til politisk Virksomhed og begge blev bondevenlige Agitatorer. Som et af de mest fremtrædende Medlemmer i den grundlovgivende Rigsforsamling karakteriserede J. A. Hansen den tidligere Statskirkeordning med Udtrykket: »Kirkeligt Tvangshus«². Mere kirkelig Frihed betød for ham som for andre religiøse og demokratiske Lægmand først og fremmest, at Menighederne skulde have en stærkere og friere Stilling over for Præsterne, derimod afgjort ikke, at den Frihed, der under den senere Enevælde i Praksis havde bestaaet for Præsterne med Hensyn til Tro og Forkyndelse, skulde bevares under den frie Forfatning.

Naturligvis er det for det 19. Aarhundrede saa lidt som for andre Tider muligt at se bort fra den nøje Forbindelse mellem religiøs og kirkelig Udvikling paa den ene Side, folkelig og samfundsmæssig paa den anden. Kirkehistorien har derfor ogsaa tæt Forbindelse med den politiske og sociale Historie. Hvorfor trængtes det, der forstaas ved den gamle Rationalisme, efterhaanden helt tilbage i den

¹) Jfr. Betragtninger i min »De danske Stænderforsamlings Historie« I S. 59.

²) Den grundlovgivende Rigsforsamlings Forhandlinger Sp. 2517.

danske Kirke uden at vise nogen rigtig Slagkraft til sit Forsvar, omend nok megen passiv Sejghed, inden den helt forsvandt? Næppe alene fordi enkelte aandelige Førere drev paa en Udvikling i modsat Retning eller i Kraft af en rent teologisk Bevægelse. Man maa ogsaa tage i Betragtning, at Kirken næppe i Længden kunde have hævdet sig overfor de Folk, Biskop Mynster simpelthen havde betragtet som kirkelige Oprørere¹, hvis ikke Gejstligheden havde nyorienteret sig og derved vundet Fordelen ved den stærkere Ensretning, der laa i almindelig Anerkendelse af ortodokse Synspunkter. Her var det sikreste Staa-
sted i Forsvaret mod de »oprørske« Lægfolk, som det efter 1848 blev umuligt at betvinge ved de gamle Midler. Rationalismen var i sine politiske Forudsætninger knyttet til Enevælden, men blev mindre holdbar paa en Tid, da en Søren Kjær kunde staa frem i den lovgivende Forsamling og under Bifald kræve af alle, der vilde være sande Præster, at de overalt og ved enhver Lejlighed skulde staa nidkært paa Vagt om den rette kristelige Lære. Hertil kommer, at der i de brede folkelige Lag, der nu havde faaet mere fremtrædende og selvstændig Betydning end før, ofte fandtes ikke blot mindre Kritik over for traditionelle Troslærdomme, men ogsaa livligere Modtagelighed for de rent følelsesbetonede Sider ved religiøs Paa-virkning end i de Lag, hvor den stærke Tro paa For-
nuften havde haft sit Udspring.

Naturligvis er det ikke noget ejendommeligt dansk, at Massernes politiske Gennembrud ved den demokratiske Liberalisme blev Forudsætning for visse religiøse Kræfters stærkere Indflydelse i Stats- og Samfundsliv. I anden Forbindelse har jeg engang peget paa, hvorledes det blev en

¹) Jfr. min Artikel om Visitatsdagbøgerne i Historisk Tidsskrift 10 R. V S. 540 f. med Citering af den latinske Bøn, Mynster holdt ved St. Hans Landemode i Roskilde 1840 — en Anraabelse af Herrens Hjælp mod »de oprørske Mennesker«, der vilde have al Lov og Tugt fjernet fra Kirken og tage sig selv Lærere i Hobetal.

Forudsætning for den romerske Kirkes nye Magterobringer i det 19. Aarhundrede, at den politiske Liberalisme rundt om i Landene skabte Muligheder for katolsk prægede Partidannelser og dermed for katolsk politisk Indflydelse¹. En Forudsætning var det her ogsaa, at de Samfundsklasser, der gennem mere eller mindre udstrakt Valgret kunde gøre sig gældende i de mere eller mindre parlamentarisk styrede Stater, var aandeligt modtagelige for katolsk Propaganda. Katolske Partier kunde i flere Lande vokse frem jævnsides med socialistiske Partibevægelser, og begge Retninger udtrykte ligesom de nationale Folkebevægelser de brede Folkelags Trang til Samling paa et tros- og følelsesbestemt Grundlag.

Den tyske Religionsfilosof *Rudolf Eucken* har i et af sine Skrifter meget træffende fremhævet, at det ikke alene var »indre Aarsager«, der fremkaldte den religiøse Nyopblomstring i det 19. Aarhundrede, det, han kalder »das Wiedererstarken der Religion«. Det var bl. a. ogsaa Tidens demokratiske Retning, der skaffede de umiddelbart og mindre kritisk tænkende Masser en stærkere Vægt i Samfundet, og det var Samfærdselsforhold, der gjorde det lettere at gennemføre en Koncentration og Organisation af alle de aandelige Kræfter i Samfundet, hvilket altsammen maatte føre til gunstigere Betingelser ogsaa for den organisatoriske Evne, der fandtes inden for de forskellige Kirkesamfund².

Ved den aandelige Situation i Danmark omkring 1864 er det ganske vist et særlig let iøjnefaldende Træk, at der inden for Krese, der skulde blive meget fremtrædende i den følgende Tids Aandsliv, var blevet fuldbgyrdet en meget

¹) Historisk Tidsskrift 10 R. IV S. 68.

²) »Es war z. B. der Machtenfaltung der Kirchen der demokratische Zug der Zeit günstig, indem er das Gewicht der vom Zweifel unberührten Massen steigerte; es förderte sie die straffe Konzentration des Lebens, indem sie die grossen Organisationen leistungsfähiger machte« (R. Eucken: Wahrheitsgehalt der Religion (1901) S. 43 f.).

bevidst Reaktion mod de gamle rationalistiske Anskuelser. De toneangivende Krese var i det hele saa anerkendende over for Kirke og Kristendom, at ikke blot kunde en ung Jøde som Georg Brandes have svært ved at holde sig paa Afstand herfra; men det kunde vække Opsigt, hvis selv blot en ganske ubetydelig Skribent optraadte som radikal Fritænker. Af denne Grund nævnes endnu den iøvrig ganske glemte Rudolf Varberg i Haandbøger og Leksika¹.

Et meget væsentligt Træk i Situationsbilledet som noget, der peger meget afgørende frem mod den kommende Udvikling, er det dog samtidig, at gennem de sociale og politiske Forandringer, der var sket eller i Færd med at ske, havde Folkets bredeste Lag mistet sit tidligere Præg af passiv Almue og stod med Muligheden for at gøre sig gældende paa væsentlig kraftigere Maade end før, ikke blot inden for Staten, men ogsaa inden for Kirken. Derved kommer det halve Aarhundrede mellem 1864 og 1914 i Danmark til at rumme ikke blot de store politiske Partidannelser, men ogsaa de for vor Kirke ejendommelige Retningsdannelser.

2. De kirkelige Retningsdannelser.

Det er ikke Hensigten her at give en omstændelig og detailleret Skildring af de kirkelige Retninger, der omkring 1864 begynder at fremtræde med hver sit tydelige Særpræg og gennem de følgende Tider skulde yde hver sit Bidrag til at præge det religiøse og folkelige Aandsliv, som saa længe havde været paavirket af Rationalismen. Det er Tanken blot at pege paa visse væsentlige Træk, der har været karakteristiske og bestemmende for disse religiøse Retningers Plads i det almindelige Samfundsliv, og ved Behandlingen maa Læseren have i Erindring, at

¹) Se f. Eks. Carl S. Petersen og Vilhelm Andersen: *Illustreret dansk Litteraturhistorie* (1931) IV S. 32.

Forfatteren i sine Forudsætninger er ikke Kirkehistoriker, men politisk og social Historiker.

Baade Grundtvigianisme, Indremission og Højkirkelighed udtrykker rent kirkeligt og teologisk set den fuldbyrdede Overvindelse af Rationalismen, men Forskellighederne imellem dem var i høj Grad betinget ved de Forudsætninger, der bestemte deres Stilling til Tidens almindelige folkelige, politiske og nationale Strømninger. Grundtvigianisme og Indremission havde een afgørende fælles Forudsætning: nemlig »Vækkelsen« i de brede Lag inden for Kirken, saaledes som denne »Vækkelse« i Aarhundredets første Halvdel havde ytret sig gennem de »gudelige« Forsamlinger, der havde kæmpet mod rationalistiske Præsters og andre Autoriteters Modstand, men ogsaa mod Uvilje fra en Befolkning, der dog for største Delen ikke var med i »Vækkelsen« og sejt vilde fastholde gamle Vaner og Begreber i aandelig Henseende som paa mange Maader inden for det materielle Liv.

Valgmenighedspræst *Anders Nørgaard* har i sit store Værk om Grundtvigianismen skildret denne som en efterhaanden meget væsentlig fra det egentlig grundtvigske Livssyn afsporet Bevægelse. Han mener, at en »forvansket og udtyndet Grundtvigianisme« blev, »hvad Rationalismen folkeligt og religiøst havde været ved sin Gudfadertro, sin borgerlige Optagethed, sin Oplysnings- og Fremskridtsvenlighed, sin milde Optimisme«. Uanset om man vil finde, at der paa den Maade kan fældes ligesom en Dom over Grundtvigianismen, er det sikkert meget rigtigt set, at den grundtvigske Retning i bred Forstand har stærke Forbindelsestraade tilbage til Rationalismen og derved ogsaa betegner, trods alle Brud i det mere principielle, en rent praktisk Sammenhæng i dansk Aandsudvikling fra det 18. Aarhundrede til Nutiden. Det lader sig dog næppe gøre at udtrykke denne Sammenhæng paa den Maade som Nørgaard, naar han videre skriver: »Som levende Folkebevægelse blev den (Grundtvigianismen) den

eneste, der hidtil tog Arv efter og kunde hamle op med Rationalismen¹. Her kan rejses den Indvending, at den kirkelige Rationalisme rimeligvis ikke paa noget Tidspunkt rigtig har været, hvad der med Grund kunde kaldes en »bred Folkebevægelse«. Rationalismen tilhører Tiden forud for de moderne Folkebevægelser, hører historisk sammen med oplyst Enevælde og er snarere Udtryk for visse førende Kreses Tankegang og deres Stræben efter som de bedre vidende at paavirke og oplyse den ukyndige Almue.

Noget i Dybden er (som allerede i det foregaaende berørt) denne Paavirkning utvivlsomt gaaet, og maaske ikke mindst i den store Landbefolkning, hvor den jævne Bondefornuft ofte har frembudt en modtagelig Jordbund netop for denne Sød². Men ser man bort fra særlig oplyste Enkeltmænd og saa naturligvis fra de Krese, der fandtes af religiøst »vakte«, vil man kunne regne med, at den brede Landalmues Livsopfattelse langt op i det 19. Aarhundrede var bestemt af Anskuelser, der ikke havde saa særlig meget med præstelig og derfor heller ikke kirkelig-rationalistisk Paavirkning at gøre. En saa betydelig Sagkyndig, i Egenkab af baade Præst og Folkelivsforsker, som *H. F. Feilberg*, har vidnet herom i sin berømte Skildring af dansk Bondeliv. Han fremhæver Bondens stærke Afhængighed af gamle indgroede Skikke — »snarere kunde en Fejl gaa upaataalt hen ved den spanske Konges Hof end paa den jydskes Bondes Gaard« — og ganske vist tilføjer han, at

¹) Anders Nørgaard: Grundtvigianismen II (1936) S. 26.

²) En klog Iagttager (den kendte grundtvigske Redaktør H. Jensen) har sagt om Forholdene i sin Hjemstavn, Nordfyn, paa den Tid, da i hans Barndom de moderne religiøse Vækkelser begyndte at tage Fart, at »de allerfleste ældre var Rationalister, thi de rationalistiske Præster havde bedre end Mynsters Disciple forstaaet at tale, saa Folk forstod dem« — men i al Almindelighed havde iøvrigt Folk ingen rigtig Opfattelse af Præstens Prædiken om Søndagen, saaledes at det føltes underligt, da der til Egnen første Gang kom de rejsende Missionspræster, hvis Foredrag Folk kunde forstaa! (Sorø Amtstidende 1. Oktober 1901).

»dette gælder dog selvfølgelig ikke, hvor levende Kristendom har faaet Magten«, men gaar derefter over til at fastslaa, at »det religiøse Grundpræg i sin Almindelighed« har hos den Landalmue, hvori han virkede som Præst, med al sin tilsyneladende Vedhængen ved alt det ydre i Kirkens Væsen, dog ofte umiddelbart ytret sig som noget, der var alt andet end Kristendom. Han nævner en Række stærke Eksempler dels paa grov Overtro, dels paa den ejendommelige Almuetro, at naar noget sker, saa er det, fordi det nu engang skal ske, og han fastslaar: »Med andre Ord, man faar efterhaanden Øjnene op for, at mens hele det kirkelige Apparat staar der fast og urokket, gaar Folketroen sin egen Vej og gemmer i sig store Stykker Hedenskab, som den nu har gemt paa i tusinde Aar, medens den i kun 300 Aar næsten helt har glemmt sin papistiske Børnelærdom. Men det, man finder paa Bunden af denne folkelige Religiøsitet, er den faste hedenske Tro paa en Nødvendighed, paa en Skæbnemagt, der vilkaarlig, uudgrundelig, uberegnelig deler Lykke og Ulykke og ej taaler den ringeste Spøg eller Spot«.

Feilberg var fra 1859 til 1864 Landsbypræst i Sønderjylland, fra 1869 til 1891 i Nørrejylland. Han granskede i alle de Aar med opmærksomt Forskerblik sine Sognebørns Tænkemaade, men har aabenbart ikke sporet meget til saadanne kirkelige Forestillinger som f. Eks. Begreberne Synd og Naade og nærmest mærket Forsynstroen som en Resignation over for det, den dunkle, uafvendelige Skæbne tilskikker og bestemmer for hvert enkelt Menneske. Særlig har han naturligvis haft Lejlighed til at bemærke denne Resignation, som den ytrede sig hos Bonden i hans Ro over for Døden, naar han først, mens han laa paa Sygelejet, ordnede og gav Anvisning paa alt vedrørende sin egen Begravelse for til sidst uden en Klage at bøje sit Hoved i Døden. »Her er der«, siger Feilberg, »ikke Spor af den nervøse Frygt for Død og Grav, man kan træffe hos Mennesker, der mener at staa højt over Bonden, her

er Resignation og Hengivelse, her staar en Livsanskuelse en alvorlig Prøve¹.

Men den Livsanskuelse, Præsten Feilberg saaledes hylder med Ærbødighed og en vis Begejstring, var altsaa i sin Bund en hedensk Livsanskuelse! Selvfølgelig er det ikke mærkeligt, at der var og blev andre Præster, der ikke kunde vise den samme videnskabelige Objektivitet i deres Vurdering, men netop ved Følelsen af at befinde sig ligesom paa hedensk Grund, naar de iagttog deres Menigheders Holdning over for Livet og over for Døden, grebes de af et Kald til at drive »Mission« som ude i de rigtige Hedningelande, af Trangen til at føre Frygt og Bæven ind i menneskelige Sind, der kunde synes nedsunket i en forargelig Ro. Der var i hvert Fald den reelle Grund til at drive »indre Mission« i Danmark, at der her fandtes ikke blot Rationalister og Fritænkere, men ude i den brede Befolkning først og fremmest naivt tænkende Halvhedninger med Kristennavn. Det var ikke mindst dem, det for »Vækkelsen« Retninger gjaldt om at vinde og vække, og med Hensyn til Midler og Maal var der fra først af intet klart Skel mellem Grundtvigianerne og dem, der senere skulde blive de »missionske«. De første af Grundtvig paavirkede Præster følte sig udpræget som Mænd, der havde det Kald at ruske op i det søvnige Folk, at føre det bort fra gamle Vaner, at vende en rent udvortes og overfladisk Kirkelighed til en med personlig Overbevisning grebet Kristendom, der ytrede sig ikke blot i den rette Tro, men ogsaa i et Liv, hvorved »de Hellige« skulde skille sig fra deres vantro Omgivelser. Derved var Kresen af grundtvigske Præster i Vestsjælland kommet ind paa det Samarbejde med de pietistiske Forsamlingsfolk, der saa stærkt vakte Biskop Mynsters Mishag og iøvrig ikke havde Grundtvigs Bifald.

Et virkeligt Apostel- og Missionskald følte ikke mindre end de vestsjællandske Grundtvigianere den 39-aarige Vil-

¹) H. F. Feilberg: Dansk Bondeliv I, 4. Oplag (1922) S. 389 ff., 395 f.

helm Birkedal, da han 4. Søndag efter Paaske 1849 for en stor Tilhørerskare holdt sin Tiltrædelsesprædiken som Sognepræst i Ryslinge paa Fyn. Han præsenterede sig som en Elev fra »den Helligaands Skole«, som en Mand, der havde Afmagtens syndige Natur, Rædslen for Dom, men saa ogsaa efter Lovens Fordømmelse Evangeliets Velsignelse gennem den Erkendelse, at hver den, som tror paa Ham, ikke skal fordømmes, men have det evige Liv. Birkedals Løsen over for sin nye Menighed var: »Kamp med Verden, Fred med Gud«¹. Ryslinge Sogn var paa denne Tid, efter Birkedals eget Udsagn, kendt for »forholdsvis Sædelighed og Gudfrygtighed«, men Birkedal opdagede hurtigt, at Ærbødigheden for det Hellige ofte var forbundet med en meget fremtrædende Mangel paa Oplysning og Forstaaelse, naar der var Spørgsmaal om egentlig Kristendom, og det endda hos gode Kirkegængere. Forklaringen skal være, at Menigheden for en stor Del bestod af Folk, der var blevet konfirmeret hos en udpræget Rationalist, Sevel, der havde været Sognets Præst fra 1794 til 1828. Som andre gode Rationalister havde han haft et godt Greb paa at formane Befolkningen til Skikkelighed, og særlig havde han advaret mod den indgroede Bondelast, Gerrigheden, men i hans Tid var der ikke blevet talt i Kirken om Kristus som Frelseren og Forsoneren, men højst om det gudfaderlige Forsyn. Sevels nærmeste Efterfølgere havde været mere rettroende, men uden særlig Evne til at gøre Indtryk paa deres Tilhørere. Birkedal fik da helt den for Opvækkelsesprædikanten typiske Opgave: at rive Befolkningen ud af dens nedarvede passive Religiøsitet og vanebundne Tænkemaade².

Om den missionerende og aggressive Tone i hans Forkyndelse vidner de Prædikensamlinger, han har efterladt

¹) Vilh. Birkedal: Naadens Sorg og Sorgens Naade II (1857) S. 498 ff.

²) Vilh. Birkedal: Personlige Oplevelser II (1891) S. 112. Lars Frederiksen: Den kirkelige Bevægelse i Ryslinge i Fyen fra 1849—68 (1880) S. 2 ff., 17 ff.

sig, og hvis Titler allerede tør siges at være betegnende for deres Tankegang: »Synd og Naade« (1848—49), »Naadens Sorg og Sorgens Naade« (1855—57), »Daglig Husandagt til Oplysning og Opbyggelse for troende og døbte« (1860). Det er vel ikke det mindst betegnende, at Birkedal arbejdede for at udbrede en Skik som daglig Husandagt. Endnu i Halvtredserne har det været den almindelige Opfattelse af Grundtvigianerne, at det var Folk, der lagde Vægt paa at lade en ganske særlig Fromhed fremtræde udvortes i deres daglige Livsførelse, — det, der senere blev Opfattelsen af »Missionsfolk«. I den unge Henrik Scharlings Lystspil om »moderne Kristendom« er det Spøgen, at en københavnsk Grossererfamilie skal have kærkomment Besøg af en ung fynsk Grundtvigianer, om hvem det er blevet fortalt, at han holder Bordbøn med sit Tyende og læser i Bibelen, og inden hans Ankomst har Familien da travlt med at faa Bibelen og andre gudelige Bøger lagt frem paa iøjnefaldende Steder.

Om »Foreningen for indre Mission«, der startedes i Ordrup ved Ringsted 17. September 1853, har Vilhelm Beck sagt, at det egentlig nærmest var Grundtvigianere, der grundlagde den, og at Indre Mission, som der senere skulde blive talt saa ilde om fra grundtvigsk Side, for saa vidt var Grundtvigianismens eget Barn. Dette vil dog den grundtvigske Kirkehistoriker *Anders Nørgaard* kun lade gælde med Forbehold og henviser til, at den gudelige Forsamlingsbevægelse umiddelbart danner Forudsætning for Missionsforeningen, selv om der blandt dens første Ledere fandtes et Par grundtvigsk paavirkede Folk, og en af dem var dens ypperste Kraft og bestaltede Missionær, Landsbysmeden Jens Larsen. Med god Grund fremhæver Indre Missions egen Historieskriver, *Louis Blauenfeldt*, at det udelukkende var Lægfolk, der stod bag Foreningens Dannelse, og at en Gaardmand blev dens første Formand¹.

¹) Vilh. Beck: *Erindringer fra mit Liv* (1900) S. 61; *Anders Nørgaard: Grundtvigianismen II* (1936) S. 99 ff.; *Blauenfeldt: Den indre Missions Historie* (1912) S. 8 f.

Foreningen for indre Mission var i sin Oprindelse en helt demokratisk Organisation, et Organ for Menigmands Trang og Vilje til at gøre sig selvstændigt gældende i Samfundslivet og for saa vidt dybt i Pagt med Junigrundlovens Aand og med hele den groende demokratiske Bevægelse i Bondestanden. I fuld Oprigtighed vilde man naturligvis tjene den Opgave, der saa karakteristisk er udtrykt i Foreningens Program: ved missionerende Virksomhed at udbrede sand Kristendom i et Folk, der for en stor Del var »dødt« og i Virkeligheden hedensk.

I denne Stræben var der ikke noget, der fra daværende grundtvigsk Side kunde indvendes noget imod, og man ser derfor ogsaa det grundtvigske Organ »Dansk Kirketidende« med megen Interesse og Sympati følge Missionsforeningens Virksomhed fra dens Begyndelse. Jens Larsen fandt ogsaa Støtte hos dette Blad, da han, den ulærde Smed, offentlig fremsatte det i Tiden uhørte Ønske, at han vilde ordineres til Præst. Han fremsatte først dette Ønske i det Maanedssblad, han fra Begyndelsen af 1854 udgav for Missionsforeningen, og oplyste her, at han var blevet tilskyndet af Pastor P. Rørdam i Mern, den bekendte Grundtvigianer, til at skaffe sig et udvortes Kald ved Siden af det indre, han i saa høj Grad følte. Hans Bemærkninger herom gengives i »Dansk Kirketidende« for 14. Maj 1854 i en meget anerkendende Artikel om hans hele Virksomhed, og 10. December s. A. faar han i Bladet optaget en Artikel »om Præstevielsen«, hvor han direkte over for dets Læsekres begrunder sit Ønske om at opnaa denne Indvielse.

Smed Jens Larsen maa have været en ikke blot meget begavet, men ogsaa meget ærgerrig Mand. Han vilde trods sin Mangel paa Uddannelse være ikke blot Prædikant, men Præst, og selvfølgelig havde han ikke svært ved at finde Grunde for, at det ikke stred mod den nytestamentlige Kristendom at ordinere en Mand uden teologisk Embedseksamen. Han stod i den Henseende ikke tilbage for

en Søren Kierkegaard eller en Søren Kjær, men hans Ord maatte være lige saa virkningsløse over for de afgørende Myndigheder. 1856 modtog han fra Kultusministeriet udtrykkeligt Afslag paa et indsendt Andragende om Ordination, og det har været ham til dyb Skuffelse, sikkert heller ikke fremmende for hans Evne og Lyst til herefter at have at gøre med de Præster, han som omrejsende Prædikant helst skulde i Forbindelse med.

Der er i det hele taget noget vist tragisk over disse ihærdigt stræbende Almuesmænd, der blev Grundlæggere af Indremissionens betydningsfulde Virksomhed inden for den danske Kirke. Det var utvivlsomt velbegavede Mænd, der forstod at redigere og skrive deres lille Blad saa godt, at det egentlig ikke blev bedre siden, da mere skolede Kræfter havde sat dem fra Styret¹. Men de var maaske af Naturen næsten for begavede efter deres Uddannelse og Muligheder, baade deres Intelligens og Oppositionslyst for betydelig til, at de kunde blive helt dogmefaste og slaa sig til Taals inden for de Rammer, hvor det var muligt at faa nogenlunde gnidningsfrit Samarbejde med den officielle Gejstlighed. Paa den indbyrdes Fordragelighed mellem dem skortede det i høj Grad, og det hjalp ikke tilstrækkeligt paa Forvirringen, at den velmenende Pastor C. F. Rønne fra Høve, en af de »hellige« Præster i Vestsjælland, 1858 lod sig vælge til Formand. Om Rønne berettes det, at han kun havde fundet Optagelse i Foreningen ved at lade sig betragte som Broder, ikke som Præst, et kuriøst Træk, der viser den skarpe Lægmandstendens i den oprindelige Missionsforening. Med Foragt havde den unge Vilhelm Beck som stud. theol. læst om, at en Præst vilde lade sig byde sligt af nogle Bønder; men senere lærte han, efter eget Sigende, at forstaa, hvorledes denne Ydmyghed hos Rønne havde været Herrens Middel til at knytte det for

¹) »De Aargange af Missionstidende, de har udgivet, staar ikke tilbage for de senere« (L. Koch: Fra Grundtvigianismens og den indre Missions Tid (1898) S. 214).

Danmark ejendommelige Baand mellem troende Præster og Lægfolk¹. Men det tør nok siges, at dette Baand næppe vilde have holdt, hvis det ikke hurtigt var gledet fra Rønnes vege Hænder over i Becks meget faste og haarde.

13. September 1861 holdtes det kirkehistoriske Møde i Stenlille, hvor Vilhelm Beck, der dengang var Kapellan hos sin Fader i Uby, først prædikede for Missionsfolkene i Kirken og bagefter deltog i deres Generalforsamling i Skolen. Den unge Beck var hidkaldt af sin lidt yngre Ven, Kapellan i Stenlille Johannes Clausen, og det har sandsynligvis før Mødet været en Aftale, at Beck skulde hjælpe Bestyrelsen med at faa Orden i det Kaos, der var ved at opstaa i Foreningen, og navnlig med at faa fjernet Jens Larsen, der var blevet for besværlig ved sin personlige Optræden og ved dogmatisk Usikkerhed.

Den Prædiken, Beck holdt i Kirken, var præget af den største Maalbevidsthed. Ud fra Teksten om Peters Fiskefangst fremholdt han det nødvendige i at drive indre Mission, »fare ud paa Dybet«, i et Land, hvor Samfundslivet kun paa Overfladen var præget af Kristendom. Men skaanselsløst fastslog han, at Sektererne (og her nævntes i samme Aandedræt Mormoner og Baptister) drev deres »Fiskeri« ikke for Gud, men for den lede Satan — og at saaledes kunde det ogsaa let gaa med den Lægmandsmission, der vilde staa selvstændig over for Præsterne. Lægmandene skulde med i Arbejdet, men de skriftlærde maatte absolut med som helt uundværlige, hvorfor da ogsaa Gud selv havde indstiftet Præsteembedet og i Fortiden netop betroet grundlærde Mænd som Paulus og Luther sine allerstørste Opgaver; hvad angaar de »ulærde« Fiskere, der blev Apostle, saa havde de jo, gjorde Beck opmærksom paa, gaaet i Skole hos Frelseren selv hver Dag i tre Aar. I Prædikenen var ogsaa en Advarsel imod at hengive sig til »de jordiske Frihedsidealer«, men det betonedes stærkt, at Indre Mission maatte bede om at

¹) Beck: Erindringer S. 60 f.

faa sendt en Klippemand som Peter, for »kun saaledes kan det blive til noget med den indre Mission«¹.

Den Prædiken har ikke været til at tage fejl af. Den rummede et klart og kraftigt Program. Ved den følgende Generalforsamling i Stenlille Skole stillede Bestyrelsen Forslag om Afskedigelse af Jens Larsen, der ikke havde ønsket at trække sig tilbage frivillig. Han forsvarede sig nu og vistnok med Dygtighed (»farisæisk«, siger Beck i sine Erindringer), der opstod forvirret Diskussion og rejstes heftige Protester mod Bestyrelsen, der saa i Forskrækkelse og Selvopgivelse nedlagde sit Mandat. Men nu viste det sig, at Bønnen om en Klippemand allerede var hørt. Han stod der i Vilhelm Becks egen Person. Beck nøjedes ikke med at holde en Tordentale til den udisciplinerede Forsamling, men fik Rønne og Johs. Clausen til sammen med sig og to Lægmænd at danne en ny, selvvalgt Bestyrelse. De, der vilde gaa ind under dens Ledelse, kunde tegne sig i en Protokol, men Jens Larsen og de andre hidtil ledende Lægmænd, der kun havde villet anerkende en Præst som »Broder«, havde nu udspillet deres Rolle i Missionen, helt besejrede som de var blevet af den unge dristige Kapellan Beck. De fleste af dem gik senere over til Sektvæsen af forskellig Slags. Beck kunde opfattes som den, der havde hindret den nye og hidtil saa urolige Bevægelse i at drive den samme Vej, og i hvert Fald udførte han en stor kirkepolitisk Bedrift ved at knytte den saa fast til Kirken og dens Præstestand, som den herefter stod, og som det ogsaa fandt Udtryk i dens Navneforandring til »*Kirkelig* Forening for indre Mission« og i Fastslaaen af dens Tilslutning til luthersk Bekendelse².

Der blev ikke mere noget, der hed Generalforsamling

¹) Indre Missions Tidende 1861 S. 148—61.

²) Beck: Erindringer S. 61 ff., Blauenfeldt S. 67 ff., Vilh. Kold i »Ebenezer: Kirkelig Forening for den indre Mission gennem 60 Aar (1921) S. 1—15. Venskab og Samvirke. Brevveksling mellem Vilh. Beck og Johannes Clausen. Udgivet af Axel Beck (1936) S. 70.

i denne Forening, men Bestyrelsen supplerede sig selv. *Blauenfeldt* bruger det Udtryk, at Indre Missions Forfatning derved gik over fra at være demokratisk til at blive aristokratisk, men det er rigtigere at sige, at den fra demokratisk blev *autoritær*, idet enhver Vælgerindflydelse paa den øverste Ledelse blev afskaffet. Ejendommeligt nok kan det synes, at en saadan Styreform kunde oprettholdes i en Tidsperiode, der var kendetegnet ved stadig voksende demokratisk og liberal Bevægelse i det almindelige Samfundsliv. Det viser, at religiøst Liv dog er noget for sig, og kan næsten minde om, at Romerkirken trods Alverdens Liberalisme 1870 proklamerede Pavedømmets Ufejlbarlighed og utvivlsomt derved styrkede sin Stilling over for de verdslige Magter. Morsomt nok sammenligner en af Missionens senere Ledere den Indflydelse, der i Becks Tid kom til at udgaa fra ham over for alle Indre Missions Anliggender, med det Princip, der engang var blevet udtrykt ved Ordene: *Roma locuta, causa finita*¹. Til sin Død bevarede Beck den faste Overbevisning, at selv om en demokratisk Forfatning kunde være paa sin Plads i Verdens Sager, hørte den ikke hjemme i Guds Riges Sager².

Reelt var Beck Indremissionens suveræne Leder lige fra Magterobringen 1861 til sin Død (kort efter det politiske Systemsifte) 1901, skønt Rønne formelt var Formand til 1881. Becks Myndighed fik al Opposition til at vige, og det skete ogsaa, dengang da de jyske Indremissionærer 1880 trods Bestyrelsens Indgriben vilde nægte en i deres Kres Ret til at deltage i deres fælles Sammenkomst, fordi han var cand. phil. og altsaa hørte til de »boglærde« (en meget sigende Begrundelse!). »Dette var ligefrem Oprør«, skriver Beck i sine Erindringer, og det

¹) Kold anf. St. S. 10.

²) Beck: Erindringer S. 199: »Da Gud vilde oprette sit Rige paa Jorden, sendte han ikke en Rigsdag af Engle herved, men han sendte sin Søn som Enevoldskonge over sit Folk«.

kunde en kort Overgang se ud til, at enten maatte Bestyrelsen gaa — men hvem skulde saa vælge en ny? — eller ogsaa maatte de genstridige Missionærer afskediges, og saa havde man utvivlsomt med det samme den selvstændige Lægmandsmission! Sagen endte dog uden Brud med Lægmandenes Underkastelse, og under dens Forløb havde Østifternes Missionærer sendt deres jyske Brødre en meget betegnende Formaningsskrivelse, hvori de minder dem om, at man efter Skriften (Rom. 13, 1) bør være al Øvrighed underdanig som indsat af Gud — ogsaa den, man frivillig har givet sig ind under. Videre kunde man vel næppe gaa i Betoning af det i Foreningen raadende Autoritetsprincip¹.

Af alle de mange betydelige Personligheder, der deltog i Danmarks offentlige Liv under Christian IX, synes Vilhelm Beck at have haft det stærkeste Stof i sig til en virkelig Diktator. Hans nære Ven og Aandsfrænde *Christian Sørensen* siger om ham i sin Biografi, at han, hvis han ikke var blevet grebet af det Kald, han nu fik, sandsynligvis vilde være kommet til at drive Politik og det Højrepolitik². Det er imidlertid et Spørgsmaal, om Beck paa den Maade kunde have faaet Udløsning for sin store Førerevne og Herskertrang. Det kunde han som den religiøse Leder — og som den Kirkepolitiker, han derved i Virkeligheden ogsaa blev. Beck havde maaske egentlig ikke passet saa godt til at deltage i nogen Slags parlamentarisk Væsen. Han var ligesom et Enevældens Barn med aandelig Arv i denne Henseende fra sin Fader, den bureaukratiske Provst, der havde styret sine Sogne med en Absolutisme, der skulde holde ud over 1849³. Men

¹) Beck: *Erindringer* S. 159 f., *Blauenfeldt* S. 164 ff.

²) Chr. Sørensen: *Vilhelm Beck* (1913) S. 322.

³) Beck: *Erindringer* S. 2: »Som Formand i Sogneraadet ledede han Forhandlingerne saaledes, at han satte de andre Medlemmer ind i den foreliggende Sag, hvorefter han i Reglen endte med at spørge: »Dette er nu den eneste fornuftige Maade at afgøre denne Sag paa«, og der-

Vilhelm Beck var tillige født med den for ham ejendommelige Begavelse, der ikke vilde have kunnet udfolde sig saa godt under Enevældens Forhold, omend den ved sin Art ogsaa pegede ud over Demokratiets Forhold, en Gave til at bevæge og beherske de mange jævne Mennesker ved at appellere til deres primitive Følelser og ved populær, man tør vel sige agitatorisk hensigtsmæssig Forenkling af de Begreber og Forestillinger, han vilde bibringe dem. Han havde ifølge sit Kald og sin Livsanskuelse naturligvis den særlige Styrke at arbejde med Følelser, der hos dem, han henvendte sig til, gik dybere end nogen Slags politisk Stemning, den elementære Frygt for Livet og Døden, Ængstelsen for, hvad der muligvis kunde være Meningen med hele Tilværelsen, den menneskelige Trang til at kende og tro paa en Gud. Ved sin Indsats blev Vilh. Beck en elsket og frygtet Kraft i det danske Samfund, Skaberen af et Parti, ideologisk og praktisk saa fast organiseret og sammenholdt, at der ikke i Landet blev noget Sidestykke undtagen efterhaanden i den politiske Verden Socialdemokratiet.

Ogsaa som den indre Missions Leder fortsatte Beck dog en Tid sit Samarbejde med de grundtvigske Præster, og Missionens foreløbig eneste Lægprædikant efter Nyordningen var den »blinde Evangelist« Jens Sørensen Dyrholm, der var Grundtvigianer i sin kirkelige Anskuelse omend med en meget bevæget sekterisk Fortid. Han havde som Becks Medhjælper det Fortrin ikke at nære Fordom mod at underordne sig en Præst. Han havde f. Eks. som Redaktør af Missionstidende ved Nytaar 1860 skrevet en Artikel, hvori han advarede de troende mod Splid og

med var Sagen afgjort og ført til Protokols. Medlemmerne nøjedes med at sige Ja eller ingenting. Og dette gik uhindret, ogsaa efter at Folk var blevet mere politisk selvbevidste efter 1849. Kun een Gang mindes jeg et Forsøg paa Opposition ...«. Kan ikke dette, mutatis mutandis, minde ret stærkt om Vilhelm Becks egne Metoder ved den indre Missions Styrelse?

Uenighed og tog Afstand fra dem, der vilde udøse Galde og Bitterhed mod Præsterne¹.

Det var endnu efter 1861 muligt at opfatte den indremissionske Bevægelse som en Underafdeling af den grundtvigske. Der er her en interessant Parallel til de samtidige politiske Partiforhold, der ogsaa befandt sig i et vist Overgangsstadium med flere Muligheder. Det var endnu ikke afgjort, hvorledes Godsejere, nationalliberale og Bonderepræsentanter i det lange Løb vilde komme til at gruppere sig overfor hinanden i fastere Partidannelser; men paa et lignende Trin stod altsaa Udviklingen hen imod de faste Retninger inden for Kirken. Da Vilhelm Birkedal 1865 var blevet afsat fra sit Embede i Ryslinge af politiske Grunde (Anledning var, som bekendt, at han af overspændt Nationalisme rettede Angreb paa Kong Christian IX), og Embedet derefter var blevet besat med Johannes Clausen, skrev Vilhelm Beck i Missionstidenden (for nævnte Aar S. 45 ff.) en anbefalende Artikel om sin nære Ven og Kampfælle², idet han samtidig ydede Birkedal al Anerkendelse og antydede det ønskelige i, at han havde kunnet beholde sin Stilling. Men Clausen var, forsikrede Beck, en Mand, der vilde fortsætte, hvad Birkedal havde begyndt, og han var ingen »Lovprædikant eller Pietist«. Den sidste Forsikring er særdeles betegnende for, hvad man maatte regne med som en Mistanke, naar en nær Aandsfrænde af Vilhelm Beck skulde afløse en Grundt-

¹) Se om Dyrholm (født 1810, død 1875) iøvrig J. Holm: Den blinde Evangelist J. S. D. (1884).

²) Jfr. om Clausens hele Forhold til Beck og til Birkedal, af hvilken sidste han efterhaanden blev stærkt paavirket, J. Kj. Carlsen: Grænsepræsten (1933), men navnlig Brevvekslingen mellem Beck og Clausen, hvoraf det fremgaar, at den livsfrodige Beck oprindelig stod Grundtvigianismen væsentlig nærmere end den pietistisk anlagte Clausen, der (næppe med Urette) fandt, at meget i Becks »naturlige Menneske« drog ham i den Retning. Han advarede ham herimod, medens Beck paa sin Side fraraadede Vennen at blive for antigrundtvigiansk. I Løbet af faa Aar vendtes Forholdet om (Venskab og Samvirke bl. a. S. 97, 104 ff., 187 ff.).

vigianer som Vilhelm Birkedal. Den grundtvigske Forkyndelse, som den lød fra Birkedal, var ortodoks eller i hvert Fald biblicistisk, men kunde i den Grad gaa uden om Lovopfyldelsen og de fromme Gerninger, at netop det vakte Forargelse hos gammeldags Rationalister og »uomvendte« Folk. Naar Birkedal fra sin Prædikestol sagde: »O, Ryslinge, alle dine gode Gerninger slaar vi en tyk Streg over« — da laa ganske vist deri den Anerkendelse, at der i dette fynske Sogn virkelig blev gjort meget godt, men det hørte alligevel til den Slags Udtalelser, hvorved han ifølge samtidig og stedkyndig Beretning vakte allerstørst Forargelse, og det er meget let forstaaeligt¹. Jævne, skikkelige Bønderfolk kunde naturligvis ikke ganske pludselig faa ind i deres Hoveder, at det ikke mere skulde betyde noget for den retfærdige Gud, at Menneskene handlede ret.

Ikke Forargelse af tilsvarende Art omend nok megen Forbitrelse kunde det vække, naar Vilh. Beck som ung Kapellan tog voldsomt fat paa sin Faders Sogn for alle Slags Udyder, saasom Drukkenskab ved Begravelser (i et Nabosogn var der ogsaa Dans ved dem!), og ikke mindst f. Eks. Ungdommens Fastelavnsløjer; han gik herved meget skrappt og haandfast frem, skyede ved Lejlighed ikke at bruge »slaaende« Argumenter i bogstaveligste Forstand². Men det var dog set før, at en nidkær Sognepræst vilde forbedre sine Sognebørn, og at han heller ikke var bange for, naar det kneb, at bruge Stokken mod næsvis Ungdom. De bedste blandt de gamle Rationalister havde jo dog lagt megen Vægt paa at fremme Moralen og sikkert ikke altid forgæves, men de havde med deres Lære om

¹) Lars Frederiksen: anf. Skrift S. 16 ff.

²) Beck: Erindringer S. 37 ff. Det berettes her bl. a.: »..... paa Hjemvejen mødte jeg i en af Byerne en Fastelavnsnar, som gik imod mig og gjorde min Hest bange; jeg satte da Hesten ind paa ham og blev ved at mørbanke ham med min Ridepisk, til han brølende trillede rundt paa Vejen. Traditionen om dette Fastelavnsoptrin lever endnu«.

Gud, Dyd og Udødelighed nu engang ikke haft saa effektive aandelige Vaaben, som de unge moderne Kapellaner forstod at hente frem fra baade det gamle og det nye Testamente. Beck saa det senere selv som »Herrens Vilje«, at han gennem fire Aar først skulde tale Lovens »Torden« for sin Faders Menighed, inden han selv blev fuldstændig overbevist om det evangeliske »kun af Naade« og derefter ogsaa som Præst kunde »begynde at slaa Evangeliets Tone an«; han mente, det nu engang over for disse Sognefolk først havde været nødvendigt med en Torden til at rense Luften. Det blev ogsaa det samme, hans Lærlinge inden for Præstestanden ofte tog deres Tilflugt til, naar de kom til Sogne, hvor der gik Misbrug i Svang, der maatte bortryddes for »Livet«s Skyld, som da Carl Moe 1877 i Harbøre holdt den »Brændevinsprædiken« mod Drikkeriet, der blev helt skelsættende og epokegørende i Fiskerlejets Kulturhistorie¹.

Man kan faa det Indtryk, at Indremissionens Væsen for en Del formedes ved, at dens Forkyndere tog Kampen op paa Steder, hvor der skulde særlig skarpe Midler til at rykke en Befolkning løs fra gamle Vaner og Laster, medens Grundtvigianismen tog Præg af mildere Egne — en Modsætning som mellem Hedeopdyrkning og Driftsomlægning paa gammel frugtbar Mark! Det fælles for Præsterne af begge Retninger blev, at de over for det folkelige Liv, mere end de selv tænkte sig, ved deres Paavirkning tog fat, hvor de gamle Rationalister havde sluppet. Rationalisterne havde jo nok f. Eks. i deres Kamp mod primitiv Overtro naaet adskilligt, som deres Efterfølgere blandt Vækkelsens Mænd havde haft Grund til at paaskønne. Men »Liv« som disse, der i saa stor Udstrækning henvendte sig til de elementære Følelser, havde de ikke evnet at sætte i Landsognenes træge Masser. Det var som et Systemskifte, naar en ny ung Kapellan eller Præst begyndte at føre »Vækkelsen« frem i et Sogn; det har virket

¹) Beck: Erindringer S. 44. C. Moe: Oplevelser (1926) S. 58 ff.

helt anderledes, end naar tidligere en omvandrende Lægmand eller en af Sognets egne havde holdt »gudelig« Forsamling. Naar de kraftige, frygtindgydende Toner lød fra Prædikestolen, naar Kravet om Omvendelse blev ført frem med selve den gejstlige Autoritets Vægt, var der i et Sogn rejst en Sag, som alle dets Beboere maatte tage Stilling til, enten for eller imod. Johs. Clausen nævnte i sin Afskedsprædiken som Kapellan i Stenmagle-Stenlille 1864¹, hvordan han var blevet beskyldt for at skabe Splid i Sognet, fordi han lærte den skarpe Grænse mellem Guds Rige og Verdens Rige, og hvordan han havde bestræbt sig for at udrydde den Tro, at alle, der døde, blev salige. Ovre fra Ryslinge berettes der om, hvorledes den gamle Enighed i Sognet sprængtes ved Birkedals Forkyndelse, man »begyndte nu at mene noget«².

Det er klart, at Oprettelsen af de særlige grundtvigske Institutioner, Valgmenighed og Friskole (mindre efter Forholdene Højskole) bidrog til at sætte et »Skel« i Befolkningen med noget lignende omend ikke de samme Konsekvenser som det, Indre Missions Prædikanter vilde fremkalde. De første Grundtvigianere holdt sig fra meget af det, de almindelige verdslige Mennesker gav sig af med³. Det skal lige antydes, at der ogsaa var meget gamle og meget indgroede Almuebegreber at overvinde, før Opfattelsen af Tilladelighed eller Utilladelighed i seksuelle Forhold kunde blive tilpasset efter, hvad der ud fra Præstegaardskulturens Tankegang blev prædikeret af de nye Prædikanter, der vel ogsaa her for voldsommere frem end deres Forgængere⁴. Hvad der kunde forsvinde ved Vækkelsens Paavirkning,

¹) I. M. T. S. 405, 409 ff.

²) Grønvald Nielsen: Minder fra Barndom og Ungdom (1923) S. 55.

³) Grønvald Nielsen (født 1857) og hans Kammerater fik af deres Friskolelærer ved Konfirmationen denne Formaning: »Hold jer borte fra Drikkelag og al offentlig Dans . . . sund Ungdom maa være aristokratisk« (Anf. Skrift S. 33).

⁴) S. M. Hafstrøm: Om Sædelighedsforholdene i det danske Folk (1887) med Fremhævelse flere Steder af Bondens umiddelbare Opposi-

var iøvrig baade gamle gode og gamle daarlige Vaner, og nødvendigvis maatte den religiøse Nidkærhed, hvor den naaede sit Maal, ryste den Holdning over for Døden, der — som Feilberg skildrer det — havde givet den gammel-dags Bondes Afsked med Livet et Præg af majestætisk Ro og Værdighed. »Vækkelsen«s Prædikener vilde vække til »Livet« ved at øge Frygten for Døden, mindske Trygheden over for de evige Magter, og de rettede for saa vidt deres Angreb mod et Hjertepunkt i den gamle Almuekultur. I Spørgsmaalet om, hvor vidt man paa Bibelens og Troens Grund havde Lov til at gaa i denne Henseende, kom der imidlertid til at vise sig en Forskel mellem den almindelige grundtvigske og den specielt indremissionske Opfattelse, en Forskel med meget vidtrækkende Konsekvenser og, som det maa synes, af nærmest afgørende Betydning for den Plads, »Indremission« og »Grundtvigianisme« hver for sig skulde faa inden for det danske Samfundsliv.

Det var i 1865, Vilh. Beck i Missionstidende (S. 242 ff.) offentliggjorde en lille Artikel, hvori han besvarede det Spørgsmaal: »Tør du bede for de Døde?« Svaret bliver benægtende under Henvisning til enkelte Skriftsteder og saa naturligvis Lignelsen om den rige Mand og Lazarus. Beck mener det bibelsk fastslaaet, at efter den fysiske Død gaar den troende Sjæl straks til Himlen, den vantro til Helvede, og vil kun indrømme en Undtagelse for udbøtte Børn og Hedninger. Kaldt frem ved denne kategoriske Paastand hævder den unge grundtvigske Præst J. Hoff i en Pjece samme Aar (»Tør du bede for de Døde«), at de af Beck paaberaabte Skriftsteder i sig selv intet beviser og iøvrig ikke kunde bevise noget over for Trosbekendelsens Ord om Kristi Nedfart til Dødsriget, hvis klare Forudsætning er Muligheden for en Omvendelse af dem, som der er i Forvaring. Hoff var Becks personlige Ven og hid-

tion mod Præstens Syn paa Ungdommens Forhold. Ryslinge Sogn nævnes (S. 100) som et Lyspunkt midt i en fordærvet Egn.

til hans Medarbejder, ogsaa ved Missionstidenden, men i dette Blad havde han ikke kunnet faa optaget sit Modindlæg, fordi her ønskede Beck som Redaktør ikke mere nogen Strid. Den indre Mission blev nu aandelig ensrettet i Overensstemmelse med en stærk Førervilje, og i Divergensen mellem Beck og Hoff drejede det sig om to saa forskellige Opfattelser, at de — som *Blauenfeldt* (S. 113) fremhæver — ikke *kunde* forliges. Troen paa, at kun dette Liv er »Naadens Tid« for alle døbte, maatte give en mægtig Drivkraft — og for modtagelige Sind en vældig Brod — til al »indre« Mission (set fra et rent logisk Standpunkt skulde det samme egentlig ikke kunne gælde den »ydre«), men samtidig fik Missionen den stærkeste Anledning til at samle sig om den ene, men saa ufatteligt vigtige og betydningsfulde Opgave: at føre udødelige Menneskesjæle til en frelsende Omvendelse og Tro, inden de maatte gaa bort fra denne Verden, der var fyldt med Satans Fristelser, men dog rummede en Frelsens Chance, som i al Evighed ikke vilde komme igen. I Indremissionens Modvilje mod at sprede sine Interesser, i det, dens Modstandere skulde se som dens »Ensidighed«, laa ret beset en naturlig og nødvendig Konsekvens af dens religiøse Grundopfattelse, der ganske vist var af en saadan Art, at de helt fuldstændige Konsekvenser vel ikke har kunnet drages af noget Menneskesind. Føreren selv paalagde sandsynligvis sig selv en Tvang og udviste mandig Resignation, naar han saa helt satte sin store Kraft ind paa »det ene fornødne«, skønt hans frodige Personlighed maa have følt Behov for Udfoldelse til andre Sider end der, hvor nu engang den største Tilfredsstillelse efter Omstændighederne blev at finde for Driften i ham som baade den energiske Religionsforkynder og den fødte folkelige Organisator.

Vilhelm Beck var uden al Tvivl en meget patriotisk sindet Mand, stærkt grebet allerede af Trearskrigens nationale Løftelse, og i 1864 stod han med dyb Bekymring for sit Lands Skæbne og med ikke ringe Lidenskab mod

dets Modstandere¹. Alligevel maa den selvvalgte Opgave for hans offentlige Propaganda i denne Tid gøre ham meget tilbageholdende med sine nationale Følelser. Naar han midt under Kampene om Dybbøl (i Missionstidende 15. Marts 1864) taler om Kærlighed til det danske Fædreland, er det for at fremhæve, at tusinde og atter tusinde Gange mere maa for den troende det himmelske Fædreland være værd — for »hvad nyttede det dog, om vi kunde bevare Danmark, om vi kunde faa Lov til at leve og tale som et frit dansk Folk paa Jorden, naar vi dog til sidst mistede alt i Helvede og sank i Djævelens evige Trældom?« Naar han ved anden Lejlighed taler om Soldaterne derude i Felten, hvor Kuglerne suser om Ørerne, er det lige saa konsekvent for at rejse det manende Spørgsmaal: bliver *de* frelste, naar de falder — og bliver *du* salig, naar du dør? Selvfølgelig maatte Beck voldsomt protestere, naar der i en Katekismus for den danske Krigsmand var lovet dem, der faldt for Fædrelandet, Saligheden som Belønning hisset². Dog vilde han vist ud fra sit danske Sind personlig gerne have undt tapre Fædrelandsforsvarere en saadan Løn, men, som han skriver, »Sandheden frem for alt«. Sin Tro og sit Maal kan han ikke slaa af paa, men naar man henser til Becks utvivlsomme, baade meget varme og meget kraftige Patriotisme, bliver det egentlig tragisk, at Skellet mellem Indremission og Grundtvigianisme blandt andet og ikke mindst skulde blive sat ud fra faktisk Uenighed om, hvor langt man skulde have Lov til at lade nationale Synspunkter træde frem ved Siden af de kristelige.

Det vigtigste, der skete inden for dansk kirkelig Udvikling i Aarene nærmest efter 1864, — og noget af det vigtigste i det daværende Samfundsliv — var formentlig

¹) Jfr. Beck: Erindringer S. 15, 77, Chr. Sørensen: Vilh. Beck S. 239 — 303. »Venskab og Samvirke« S. 87 (Beck $\frac{5}{8}$ 1864: »Det Blod, der udgydes for Danmark, er ikke spildt«).

²) I. M. T. S. 119, 402, 288.

Brudet mellem Indremission og Grundtvigianisme. En Aktion som den af Beck ledede maatte hurtigt fremkalde en Reaktion, og fra grundtvigsk Side blev man nødt til at orientere sig grundigt over for den nye organiserede Missionsbevægelse, efterhaanden som den viste sit skarpe Ansigt, og efterhaanden som man blev klar over dens Evne til at faa Tag inden for de brede landlige Befolkningsslag. 1867 havde Missionen allerede over 40 »Kolportører« (praktisk talt det, der senere kaldtes Indremissionærer) og »Indre Missions Tidende« havde mellem 6 og 7000 Abonnenter samt gav nu Missionen en Indtægt paa op imod 13.000 Kr.¹. Endnu 1865 kunde Beck faa sit første Sognepræstembede i det jyske Kald Ørum, fordi man derfra udtrykkelig havde frabedt sig at faa en Grundtvigianer, hvilket Begreb er blevet opfattet som ensbetydende med en besværlig Vækkelsesprædikant². Det skulde ikke vare længe, før Begrebet Missionspræst er blevet fastslaaet med en Klang, der virkede betydeligt mere skræmmende paa »Verden«s Mennesker end nogensinde det grundtvigske Navn.

Hertil bidrog ikke alene Beck og hans Venners egen direkte Virksomhed, men ogsaa de Angreb, der blev rettet paa dem fra udprægede Grundtvigianeres Side. Disse Angreb forelaa til Dels i »Dansk Kirketidende«, men Opsigt i større Krese har det naturligvis kunnet vække, naar den kvindelige Grundtvigianer Pauline Worm, der først havde skrevet mod Missionen i et Randersblad, i det national-liberale Hovedstadsorgan »Fædrelandet« fik aabnet en Drøftelse om det for Situationen meget betegnende Emne: »Den indre Mission og Danskheden«. Hun angreb (27. December 1867) Missionsfolkene for Mangel paa Interesse for den nationale Sag og fik Svar af baade Missionens Formand, Rønne, (24. Januar 1868) og af Beck (13. Februar). Den sidste forklarede sit Standpunkt meget klart: »Kan det

¹) Blauenfeldt S. 109 ff.

²) Beck: Erindringer S. 84 f.

lykkes paa een Gang at vække et virkelig *sandt* dansk Folkeliv og et virkelig *sandt* Kristenliv i Danmark, saa skal ingen glæde sig mere derover end jeg. Men vi tror ikke, at man kan fremme Guds Riges Sag paa en sand og sund Maade ved at stille Danskheden og Folkesagen i Spidsen, vi tror, at de, som vil arbejde i vor Herres Sag, maa følge vor Herres Ord: *Først* Guds Rige — saa det øvrige«. Beck er overbevist om, at med sand Kristendom vil der altid efterhaanden følge en sand Fædrelandskærlighed. Men Bladets Redaktør, Carl Ploug, viser i nogle Bemærkninger til Becks Artikel, hvormed han afslutter Diskussionen, at han ikke føler sig tryk ved Becks »efterhaanden«, naar det drejer sig om den nationale Vækkelse, der spontant skulde komme til at ledsage de mere direkte Frugter af en jævn Kolportørs Iver for at frelse Sjæle fra Helvede. Han fastslaar som sin Opfattelse, at hvis Missionen ikke samtidig vil arbejde for det nationale og det religiøse Liv, da maa den anses for en absolut skadelig Retning, der kun yderligere vil slappe Almuens mange Steder sløve Fædrelandskærlighed, en Retning, »som alle gode danske Mænd bør forene sig om ved alle lovlige Midler at standse og kvæle«. Det var selve det tunge nationalliberale Artilleri kørt op mod Beck og hans Mission!

Pauline Worm samlede 1868 sine Angreb mod Missionen i et selvstændigt Skrift: »Den indre Mission under Vilhelm Beck«. Efter hendes Mening forhaanede og bagvaskede egentlig Missionen selve det danske Fædreland, naar den skildrede dets Folk som dybt nedsunket i Synd og Vantro, og den syndede mod det fjerde Bud, naar den med Haardhed dømte det nuværende Slægtleds Fædre for deres Frafald og Forsømmelser. Hun omtaler ogsaa i sit Skrift (S. 47) det centrale dogmatiske Tvistepunkt om Omvendelse efter Døden, et Punkt, der selvfølgelig i den populære Opfattelse har kunnet vække en ganske særlig Interesse som vejledende for en Bedømmelse af de to Retninger

(naturligvis ikke med Urette)¹, og hun bruger meget haarde Ord om Beck personlig, bl. a. om hans »Herskesyge«, men viser samtidig et ganske godt historisk Instinkt, naar hun et Sted (S. 61) sammenstiller ham med visse Herskerskikkelser fra Fortiden, derimellem Cromwell. Becks »Herskesyge« bundede sikkert i hans medfødte Herskernatur, der nu engang var skabt til at blive udfoldet, og kunde for saa vidt næppe med Rette kaldes en Syge.

Pauline Worms første Optræden stemplede Beck offentlig som »Kærlingsladder«²; men det har, tør man antage, været ret pinligt for ham at faa netop »Danskheden« ført frem mod sig og sin Bevægelse. Han kunde imidlertid ikke gøre nogen Indrømmelse i det principielle, og rent praktisk har han vel ogsaa følt det umulige i at faa de Mennesker, han nu engang særlig evnede at faa Tag i, til med samme Interesse at omfatte Danmarks og deres egen Frelse og til at istemme Sange af Ploug lige efter at have sunget Salmer af Brorson. 1867 skriver Beck til Johs. Clausen, at til Trods for et Sammenstød, han har haft med Birkedal, skal og vil hans »Unionsforsøg« overfor virkelig kristne Grundtvigianere blive fortsat³). 1868 har han taget sit Parti paa en Maade, der var særdeles kategorisk omend i Formen yderst hensynsfuld over for de grundtvigske »Brødre«. Han erklærede i sit Missionsblad (S. 77), at fortsat Strid mellem Kristne blot vilde være til Glæde for Djævelen, og foreslog da, at man simpelthen sagde som Abraham og Loth: »Vi er Brødre, lad der ikke være Kiv mellem os, men

¹) Hos Grønvald Nielsen (S. 65) berettes morsomt om en indremissionsk Bondekone, der engang i hans Ungdom sagde til ham: »Du er vel Grunvianer (Grundtvigianer) ligesom dine Forældre, og I kan jo sagtens (!), for I tror jo, at vi kan danse og drikke og more os lige saa tofle, som vi vil, for det er jo tidsnok at omvende sig efter vor Død«.

²) Beck: Erindringer S. 96. Jfr. »Venskab og Samvirke« S. 151 f.

³) »Venskab og Samvirke« S. 136 (Brev af 18/1).

lad os hellere skilles og gaa til hver sin Side med vore Hjorde«. Disse resolute Ord gav et Løsen, som i Virkeligheden skulde blive fulgt. Der blev i den følgende Tid ikke saa megen Strid mere mellem de to Retninger, og Landet viste sig at være stort nok til, at de begge kunde faa Plads. Men Grundtvigianismens Udvikling siden 1860-erne maa synes stærkt bestemt af, at den nu stod over for en folkelig religiøs Retning, der var som dens Konkurrent. De grundtvigske Forkyndere vilde ret naturligt, naar de mødte Missionens »mørke« Syn, saa meget mere fremhæve deres eget Lyssyn, og over for »Ensidigheden« hos de andre vilde de lægge øget Vægt paa at udvikle deres egen Alsidighed. Denne Tendens fremtræder naturligvis mindst hos dem, der allerede havde faaet deres egentlig livsbestemmende Indtryk, før denne Modsætning dukkede frem (som f. Eks. de lidt tungt alvorlige Præster Otto Møller og Skat Rørdam), mest hos dem, der viste tydelig Forkærlighed for at gaa særlig op i de nationale og politiske, »folkelige« Sider af Grundtvigianismen: »Friheden« og det menneskelige ved Siden af »Ordet«.

Den danske Indremission kunde, da den valgte at gaa sin egen Vej, som Arv fra Grundtvigianismen medtage en kraftig og i den praktiske Kamp mod Sektererne formodentlig meget værdifuld Fremhævelse af Sakramenterne og saa vel ogsaa selve det Beckske »alt af Naade«. Men ved den gensidige Kontrastvirkning kom Indremissionen for sin Del til stadig stærkere at fremhæve det nødvendige i at holde den »Verden« paa Afstand, som tiltrak Grundtvigianerne saa stærkt, til at drage Skellet mellem de »Hellege« og andre og til at lægge Vægt paa en vis normeret Livsførelse (modsat »glad Kristendom«) som det fornødne Udtryk for den ene saliggørende Tro.

I Grundtvigianismens politiske Organ »Dansk Folketidende« for 16. April 1869 findes en Artikel, der opgør »Grundtvigianismens Forhold til andre Retninger«. Indre Mission omtales her med en vis Venlighed som en Be-

vægelse, der har gjort Gavn i Tiden efter Krigen ved at modarbejde den Letsindighed og Nydelseslyst, der raadede før Krigen, men det udvikles videre, hvordan Missionens Hovedmænd »vender Menneskers Blik indad mod dem selv« og opfatter alt, hvad der ikke vedrører det gudelige Liv i strengeste Forstand, som verdsligt, og det fastslaas, at dette maa staa i Modsætning til Grundtvigianismen: her nøje Sammenknytning af det folkelige og kirkelige, hist bestemt Adskillelse derimellem, her levende Sans for Livets Skønhed, for Sang og Digtning, for Fædrenes Daad og Hæder, ja for enhver uskyldig Nydelse af Jordens Glæder med Tak til deres Giver, hist Mistænkksomhed mod alt dette for ikke at sige Fordømmelse; her en kraftig Stræben efter at gribe ind i Almenlivet, hist en lige saa bestemt Stræben efter at faa Mennesker til at »gaa i sig selv«, her en stærk Higen efter kirkelig Frihed , hist Frygt for herigennem at drage Tankerne bort fra det ene fornødne.

Det hedder videre i denne Artikel, at i Danmark er for Tiden Grundtvigianismen »den egentlig kæmpende og Bevægelse bringende Retning«. Mod sig har den for det første den materialistiske Raahed (og her sigtes aabenbart mellem Linjerne særlig til de jyske Bjørnbakkere), fremdeles »den højkirkelige Retning i de højere Samfundsklasser« og endelig altsaa den indre Missions Retning, til hvilken den raa Menneskenatures Tilhængere for en stor Del godt kan slutte sig.

Det var altsaa blevet Stillingen i Kirken ved denne Tid, at man nu regnede med de tre »Retninger«, som herefter skulde blive de fastslaaede inden for dansk Kirke- og Menighedsliv, nogenlunde paa samme Maade som Højre og Venstre fra 1870 stod som de fastslaaede politiske Partier inden for Rigsdag og Vælgerbefolkning. Der fremtræder noget afgjort parallelt ved den kirkelige og politiske Udvikling i de nærmeste Aar efter 1864: først en vis Usikkerhed i de forskellige Afskygningers indbyrdes

Forhold, et Overgangsstadium, der saa følges af henholdsvis de faste Retnings- og de faste Partidannelser. Det er ligesom en vis særlig Trang inden for det danske Folk, der fandt Udtryk i begge Henseender, og sin Styrke som »bevægende« Kraft viste Grundtvigianismen inden for baade Stat og Kirke. Det var den, der ikke blot havde været det egentlig igangsættende Element for de Grupperinger, der fandt Sted i Kirkelivet, men ogsaa gennem det grundtvigsk prægede »nationale Venstre« paa Rigsdagen blev en Hovedforudsætning for »det forenede Venstre«, der dannedes 1870 ved Sammenslutning mellem det »nationale« Venstre og de gamle bondevenlige Grupper, Tschernings og J. A. Hansens politiske Lærlinge, der ikke havde nogen Særstilling i religiøs Henseende¹. Baade Indre Mission og Grundtvigianisme var »demokratiske« i deres Oprindelse, kirkeligt »Venstre« i den Forstand, at de ligesom det politiske Venstre var knyttet til brede fremrykkende Befolkningslag og i deres Virksomhed særlig henvendte sig til dem. I øvrigt giver de tre Retninger, hvorom der er Tale, et fælles Udtryk for den Orthodoxi, der ved 1864 helt har sejret over tidligere Rationalisme: Men den højkirkelige Retning, den, som den selv skulde komme til at kalde sig, »tredie« Retning var, som Henrik Scharling engang meget træffende har sagt, »det kirkelige Højre«, den konservative Retning, der vilde modarbejde de kirkeopløsende Tendenser, som den mente at finde hos de andre².

Scharling var i Aarene nærmest efter 1864 den unge fyrige Polemiker for kirkelig Konservatisme i sit »Ugeblad for den danske Folkekirke«. Han vendte sig her særlig mod den grundtvigske Bevægelse, medens Missionen mere i Forbigaaende kunde faa en Formaning om at underordne sig den Kirke, hvis Formaals den saa ivrigt ønskede at tjene³.

¹) Jfr. min Afhandling: »Grundtvigianismen i dansk Politik« i Minde-skrift om N. F. S. Grundtvig, udg. af Kirkeligt Samfund (1933).

²) Scharling: Den lutherske Bekjendelse og de kirkelige Partier (1899).

³) Se »Ugebladet« IV (1866) S. 177—86.

Grundtvigianismen opfattedes i de toneangivende og ledende kirkelige Krese som den Bevægelse, der i denne Tid skabte Problemerne for den danske Kirke. 1863 havde selve Biskop Martensen i et Skrift rejst sig til »Forsvar mod den saakaldte Grundtvigianisme«. Det rent teologiske i denne Strid falder helt uden for denne Studies Rammer (og uden for Forfatterens Kompetence); men det indses fra et historisk Synspunkt let, hvorledes der bag alt det teoretisk teologiske ligger som praktisk Baggrund Spørgsmaalet om, hvorvidt den danske Kirke skal drages ind i den almindelige demokratiske og liberale Udvikling i Tiden¹.

Et andet skillende Spørgsmaal var, hvilke Midler der skulde bruges i den aandelige Paavirkning af den brede Befolkning og særlig den store Landbefolkning. Her skilte Scharling og hans jævnaldrende Aandsfrænder sig meget fra de missionerende Kapellaner og Præster i Samtiden, og det lader se dybt i Forskellen, naar der i Ugebladet (V S. 176) findes denne Bemærkning i en Anmeldelse af Skrifter fra »Udvalget for Folkeoplysnings Fremme«: »Det er ikke saa meget i religiøs Udvikling, vor Bondestand staar tilbage, som i human verdslig«. Scharling og hans Aandsfrænder vilde derfor heller aldrig gaa med til Indremissionens og Grundtvigianismens skarpe Fordømmelse af de tidligere Tilstande i Kirke og Gejstlighed, og paa sine ældre Dage kunde Scharling med Varme udtale sig om de kristelige Værdier, der havde ligget i Rationalismen². Den højirkelige tredie Retning repræsenterede, omend dogmatisk nyorienteret, ved sit hele Præg en Kontinuitet tilbage til Rationalisme og Enevælde, og rent kirkepolitisk førte den Biskop Mynsters Kamp videre.

¹) »Grundtvigs kirkelige Frihedskrav maatte støde afgørende an mod hele Martensens Kirkesyn og Samfundsbetragtning; han kunde heri kun se Tendenser, der vilde opløse Folkekirken« (C. J. Scharling i Dansk biografisk Leksikon 2. Udg. XV S. 374).

²) Nordisk Universitetstidsskrift 1905 (Mindetale over J. L. Ussing).

Dette sidste, men absolut ikke noget større aandelige Fællesskab blev Anledning til, at Højkirkeligheden og dens Repræsentanter i den ledende Gejstlighed kunde stille sig velvilligere over for Indremissionen end over for Grundtvigianismen. Biskop Martensen forstod ganske vist ikke, at Lægprædikanter var i Stand til at prædike (»de kunde jo ikke Græsk«!), men han forstod og det gjorde de andre Biskopper, Beck havde med at gøre, ogsaa, at uden Becks kraftige Førerskab vilde det være blevet vanskeligt at holde disse Lægprædikanters Virksomhed inden for Folkekirkeens Rammer¹. Han har for saa vidt kunnet anerkende Beck paa lignende Maade som Paven Stifteren af en fanatisk og ensidig, dog for Kirken som saadan nyttig og virksom Munkeorden, men anderledes blev de højkirkelige Biskoppers Syn paa Grundtvigianismen, der ved at gennemtrumfe Sognebaandsløsningen 1855 og Menighedsloven af 1868 havde vist sin Iver for at sprænge gamle organisatoriske Rammer, og hvis yngre Repræsentanter maatte ses som Folk, der let vilde have Tilbøjelighed til ikke blot at drive kirkelig Opposition, men ogsaa til at blande sig som Deltagere i den politiske. I sidstnævnte Henseende kunde man helt stole paa Missionen, hvis Folk baade af ensidig Religiositet og af bibeltro Lydighed mod Øvrighedens Bud kunde antages at ville holde sig fra alt politisk. Gennem Dr. Bjørn Kornerups Udgave af Bispebreve fra Halvfjerdserne² bliver det slaaende, i hvor høj Grad man paa denne Tid fandt det paakrævet ved Embedsbesættelser i Kirken at staa Vagt imod, at Grundtvigianere fik en for fremskudt Plads.

Under al Modstand har begejstrede Grundtvigianere kunnet trøste sig ved den Tro, at de med sig havde ikke blot den Helligaand, men Danmarks og Nordens Folke-

¹) Beck: Erindringer S. 32, 82, 119 f., 171 ff., 190.

²) Kirkehistoriske Samlinger 6. R. II S. 554 ff., III S. 38 ff. og 314 ff. Jfr. Anmeldelse af mig i Nationaltidende, 7. Februar 1941.

aander (med Udtryk for denne Forvisning slutter den før citerede Artikel i »Dansk Folketidende«).

3. Grundtvigianerne og »Folkeaaanden«.

I den Prædiken, N. F. S. Grundtvig holdt paa Kong Christian VIII's Kroningsdag 28. Juni 1840, erklærede han, at det var *Folkeaaanden*, der fra Begyndelsen havde skabt det for Kongen og Folket fælles Tungemaal, alt det fælles og folkelige i deres naturlige Tankegang, de gamle Sæder og Bedrifter. Den Helligaand kan ganske vist mere end Folkeaaanden, nemlig forene alle Folkeslag i Kristus, men selv om der fandtes et saa mageløst Folk, at det med een Mund bad Gud om hans Helligaand, saa vilde han dog sende sin Engel som Forløber og Herold, og det vilde blive Folkets Aand og Engel. Medens Helligaanden magter alle Tungemaal, har Folkeaaanden kun Modersmaalet i sin Magt, og naar derfor det danske Sprog i den sidste Tid er levet op, da er det, fordi Fædrenes Aand er kommet over os og er Sjælen i alle vore Bestræbelser for at vække og styrke Folkelivet. Et saadant Folkeliv er en stor Guds Gave, og det er ikke Vejen til at gribe det evige Liv, om vi vil fornægte og ringeagte det Menneskeliv, vi har til fælles med det Folk, vi naturligt tilhører. Tværtimod maa vi være Mennesker, før vi bliver Kristne, og den, der ikke skønner paa det menneskelige Liv, kan aldrig værdiges det evige Liv. Videre udvikler Grundtvig saa, at det er Barnlighedens Aand, der fra Arilds Tid svævede over Danmark og fremkaldte det yndige Forhold her mellem det folkelige og det kristelige. Han fastslaar, at det er kun godt det samme, at netop Barnlighedens Engel er den danske Folkeaaand, for de smaa Børns Engle ser ifølge Kristi Ord altid deres himmelske Faders Ansigt¹.

¹) Prædiken trykt i »Skjaldeblik paa Danmarks Stjerne i Sølvbryllups- og Kroningsaaaret 1840«. Andre Udtalelser af Grundtvig om

Kraftigere Udtryk har Grundtvig vel aldrig givet for sin Sammensmeltning af kirkeligt og nationalt, end da han saaledes i Fantasien gav sit Land en Skytspatron blandt Guds Engle og gennem ham lod Folkets verdslige Liv blive ledet ved overnaturlig Bistand paa tilsvarende Maade som Menighedens af den Helligaand. Med særlig Skarphed var samtidig betonet, at det menneskelige gik forud for det kristelige, at det menneskelige Liv i al dets frodige Fylde ikke fjernede Menneskene fra det evige, men skulde gennemleves som Vej hertil. Begge Tanker, baade den mere fantastiske om Folkeaaanden og den mere ligefremme om Folkelivet som en Værdi, der ikke maatte foragtes af Kristne, blev taget op af hans Lærlinge, og det er ejendommeligt, at der kunde opstaa Trang til at udforme det første Begreb som en Trossætning under Benyttelse af Skriftsteder.

Det skete, da Pastor M. Melbye i Asperup, hvem Vilh. Birkedal har skildret som »en Hedningekristen af det reteste Vand«¹, i »Dansk Kirketidende« 21. Januar 1866 skrev »om Folkeaaanden« og her under Henvisning til en tysk Teolog, Otto von Gerlach, udviklede det indlysende for enhver troende Bibellæser i, at der i Profeten Daniels Bog var talt om personlige Folkeaaander, naar der taltes om de forskellige »Fyrster« i Perserriket, Grækenland og Israel. Iøvrig finder han Tanken udtrykt flere Steder i den hellige Skrift og erklærer det for ønskeligt, at just de, der værner om Menighedens Tro paa den Helligaand som en Person ligesom Faderen og Sønnen, ikke lod denne kristelige Sandhed staa ene, løsrevet fra andre Sandheder, men stræbte at se den i Forbindelse med andre Aanders, altsaa ogsaa Folkeaaanders Personlighed, thi ellers kom, hvad der jo i Almindelighed var Tilfældet, Talen om den Helligaands Person til at svæve i

Folkeaaanden kan findes (efter Registret) i J. Borup og Frederik Schrøder: Haandbog i N. F. S. Grundtvigs Skrifter II (1930).

¹) Jfr. Artiklen Melbye, Mads: i Dansk biografisk Leksikon, 2. Udg.

en ubestemt Taage, saa at Menigheden ikke lærte at kende sin personlige Leder og Talsmand og Trøster.

Melbye mente altsaa, at den nationale Tro paa Folke-aanden skulde kunne blive en Støtte for den kristelige Tro paa Helligaanden, og i en følgende Artikel (3. Juni) om »Nordens Folkeaaand som en af de gode Engle« forklarede han videre, at Nordens Aand i Virkeligheden aldrig, heller ikke i Hedenold, havde fundet Behag i Vildskab og Blodsudgydelse — saa lidt som den Helligaand i senere Kætterforfølgelse! —, men i ærlig Kamp og Bedrift, saadan som det klart fremgaar af de ældste Sagn, hvori han har aabenbaret sit Væsen, førend senere Tiders Afgivelser fra Aanden fandt Sted. Nordens Aand, dens Overengel, var altsaa en Bedriftens Aand, desuden fremmeligere end nogen anden Aand paa Jorden til at hylde Herren til Guds Faders Ære. Men hvordan saa med Danmarks Aand, der maatte være at betragte som en Underaand eller Underengel under Nordens Engel?

I »Dansk Kirketidende« for 3. April 1870 oplyser Pastor Melbye, at han først nu gennem sin Ven Ludvig Schrøder er blevet gjort opmærksom paa Grundtvigs ovenfor citerede Udtalelse i 1840 om Danmarks Aand som Barnlighedens Aand, og begejstret har han givet denne Opfattelse Tilslutning. I sin Kirke har han allerede prædikeret om, at Danmarks Folkeaaand sandsynligvis var med blandt de Engle, der kom til Herren i Ørkenen, da han havde været fristet af Djævelen, og om, at det nok ligeledes havde været denne Engel, der med sin Barnlighed havde trøstet Herren i Getsemane — for hvilken Trøst kan vel være bedre i de svære Stunder end just Barnlighedens?

Pastor Melbye gav jo nok Beviset for selv at være grebet af denne Barnlighedens Aand, naar han saa frimodigt fantaserede om disse Ting og lod Frelseren komme i denne Taknemmelighedsgæld til Danmark, at dets Engel havde trøstet ham i hans sværeste Stund! Mærkeligt er det, at Melbye kan være tilskyndet til at arbejde med

saadanne Fantasier af en Mand som Højskoleforstander Ludvig Schrøder, hvis pædagogiske Virksomhed skulde blive i stor Udstrækning saa nøgternt præget. For det Slægtled af Højskolemænd, han hørte til, var imidlertid den personlige Folkeaaand et virkeligt Problem, og den unge Højskoleforstander Jens Nørregaard i Testrup satte det frejdigt under Diskussion, da han offentlig skulde forsvare sine Skoletanker over for sin haarde Modstander, Skolelærer og Højskoleforstander Lars Bjørnbak i Viby.

Ved et Skolemøde i Skanderborg den 29. December 1868 med Nørregaard som Indleder drøftedes for en talrig Forsamling fra mange Egne i Jylland det Spørgsmaal: hvad er Folkeaaand, og hvorledes skal Skolen virke paa den danske Folkeaaand? Nørregaard mente, at naar der i Bibelen taltes om Engle, »der stod for Guds Aasyn«, var det ikke urimeligt at antage, at de forskellige Folkeaaander var Guds Engle, der af ham havde faaet hver sin Gerning at udføre. Men han indrømmede, at Tro paa Folkeaaanden ikke var nogen Tro til Salighed, og at man i og for sig ikke behøvede at antage en personlig Folkeaaands Tilværelse, naar man blot troede paa en aandelig Livskraft, der havde Modersmaalet som et af sine største Virkemidler. Man kan mindes Diskussionen mellem Erasmus Montanus og Per Degn, men dog endnu mere Modsætningen mellem Montanus og hans Broder Jakob, naar i Diskussionen Bjørnbak rejste en Række nærgaaende Forespørgsler til Nørregaard vedrørende de personlige Folkeaaander: hvordan forholdt de sig til Helligaaanden og den treenige Gud, hvorledes til hinanden indbyrdes, og mon Aanderne, f. Eks. den danske og tyske, ogsaa bekrigede hinanden, naar de respektive Folk var i Krig, i hvilket Tilfælde vi jo kunde spare Penge til Hær og Flaade i den sikre Forvisning, at den danske Sejrsaand nok skulde forstaa at prygle den tyske Aand? P. Bojsen fra Gedved, den vordende Grundlægger af det første Andelsslagteri, svarede hertil, at Folkeaaanderne som Guds Engle nødven-

digvis maatte være gode, mente, at hvis vi selv var af Aand, kom vi nok til at tro paa Folkeaaanden, og stempede Bjørnbak som Pietist, en Betegnelse, denne energisk protesterede imod at faa hæftet paa sig, blot fordi han ikke vilde tro paa andre Aander end den Helligaand. En Skolebestyrer fra Aarhus, cand. theol. Meyling, stillede sig »haardt imod sin Vilje« paa Bjørnbaks Side i Modstanden mod at tro paa en personlig Folkeand; men det er aabenbart faldet denne Mand virkelig haardt at gaa sammen med en Mand som Bjørnbak, der blev anset for grov Materialist, imod de idealistiske Grundtvigianere¹.

Som Vilhelm Beck rejste en Bevægelse, der rent religiøst gik mod Grundtvigianismen, rejste Bjørnbak en Modbevægelse paa rent folkelig og politisk Grund, den eneste i sin Art, der har været². Han bekæmpede systematisk Grundtvigianernes nationale og pædagogiske Idéer, men ikke i og for sig deres Religionsopfattelse. Ubevidst var han dog Forvalter af en Arv fra Rationalismen, for saavidt en Konservativ, der paa Grund af Forholdene og sin egen Stilling udvikledes til Oppositionsmand og Venstrepolitiker. Han var som Beck en virkningsfuld Agitator over for Folk med jævne, usammensatte Følelser og Tanker, en Førernatur og Organisator. Med lidt mere Selvbeherskelse i Optræden kunde han rimeligvis have faaet større Betydning, og det er overhovedet ikke godt at vide, hvilke Følger for dansk Folkekultur det kunde have faaet, hvis der havde været en eller flere betydelige Personligheder, som rundt om i Landet havde evnet at skabe, i Pagt med praktiske Bondeinstinkter, et moderne Oplysningsarbejde i den gamle Oplysningstids Aand. Bjørnbak fik væsentlig kun lokal og temmelig kortvarig Betydning, men bidrog dog maaske ved sine Modsigelser til, at de

¹) Refereret i Dansk Skoletidende 4., 11. og 18. Jan. 1869. Jfr. min Bog: Lars Bjørnbak og den Bjørnbakske Bevægelse (1919) S. 91 ff.

²) Beck er naturligvis ogsaa mod »den personlige Folkeand«, hvor han møder den (jfr. »Venskab og Samarbejde« S. 136).

grundtvigske Forkyndere bedre kom til at indse, hvor langt de under deres Virke i den jævne Befolkning kunde driste sig til at gaa. Rent umiddelbart stod han i sine grundtvigske Modstanderes Øjne som den mest udprægede Repræsentant for den Uaand, der i Folket vilde oprøre sig mod Folkeaanden. Men en noget tilsvarende Opfattelse havde man fra grundtvigsk Side af J. A. Hansen og overhovedet de rent »bondevenligt« betonedede Venstrepolitikere, og derved forklares Forargelsen hos adskillige grundtvigske Præster, da Grundtvigianerne paa Rigsdagen, »det nationale Venstre«, 1870 under Sofus Høgsbros Førerskab gik ind i »det forenede Venstre« og altsaa blev snævert forbundne med saadanne Folk. Vilh. Birkedal rasede derimod og skrev f. Eks. engang til Høgsbro selv, at det var i Folkets Bevidsthed at udviske Forskellen mellem, hvad der var ædelt, og hvad der var uædelt¹. Men selv om »det forenede Venstre« nok saa meget blev stemplet som en falsk og unaturlig Alliance, blev dets Stiftelse dog Grundlaget for de følgende Aartiers politiske Udvikling lige frem til Systemskiftet 1901. I det hele kom Grundtvigianismen som Folkebevægelse til at glide ind i et meget nært Forhold til det politiske Venstre som en Støtte for denne Retning, og det er efter Omstændighederne let forklarligt.

At Grundtvigianismen skulde være »folkelig«, betød ikke, at den var nødt til at fastholde den mytologiske Forestilling om Danmarks Folkeaaand som en levende Person blandt Guds Engle, men det nødvendiggjorde, at den maatte stille sig agtpaagivende og velvilligt tjenende over for den Aand af Fremdrift og Selvhævdelse, der kom til i sidste Halvdel af det 19. Aarhundrede stadig mere at gennemtrænge Danmarks Bondestand — den Aand, hvis væsentligste politiske Udtryk blev Venstre.

¹) Sofus Høgsbro: Brevveksling og Dagbøger ved Hans Lund, I S. 246 f. Se iøvrigt om disse Forhold min Bog om Bjørnbak og Jørgen Nielsen: Fra Halvfjerdserne. Grundtvigs Venner og det forenede Venstre (1928).

4. Sociale Forudsætninger for Grundtvigianismen.

Det er vistnok en almindelig Forestilling, at N. F. S. Grundtvig under hele sin offentlige Løbebane interesserede sig særlig for den Bondestand, der skulde blive den vigtigste Arbejdsmark for Grundtvigianismen som folkelig Bevægelse; men dette er en Misforstaaelse. Det er først paa et fremrykket Tidspunkt, Grundtvig er kommet ind paa at fremhæve Bønderne som Folkets Kærne, men ganske vist er det ikke rigtigt, naar *F. Rønning* i sin store Grundtvig-Biografi siger, at det var saa sent som i 1840-erne, at Grundtvig fik Øje paa den danske Bonde¹.

Hvad der først paa en særlig Maade har henledet hans Opmærksomhed paa Bonden og ladet ham blive stærkt optaget af Bondestandens Vilkaar og Fremtid, var efter alt at dømme Jubilæet i 1838 for Stavnssaandsløsningen 1788. Da skrev Grundtvig sin kendte Jubilæumssang: »Grønnes, Danmarks Bøgeskove, sent, men sødt i Maj . . .«, og han greb Anledning til at holde de populære Forelæsninger paa Borchs Kollegium, der senere bliver opfattet som de første Højskoleforedrag i Danmark, og hvorfra mange Tilhørere er gaaet bort som en Slags »folkelige Grundtvigianere«. Foredragene gav en Oversigt over den almindelige europæiske Historie siden 1788 med en begejstret Fremhævelse af, hvad den danske Konge havde gjort for den danske Bonde. Grundtvig drog en Sammenligning mellem danske og engelske Forhold og fastslog, at medens England havde ofret sin Bondestand, havde Danmark adlet sin. I England var de egentlige Bønder, Gaardmandsklassen, nedsunket til Indsiddere og Daglejere, og Landet er faldet i en Flok Herremænds Hænder, men fordi i Danmark Kongemagten har kunnet holde sin opretholdende og beskyttende Haand over Bondestanden, kan vi her imødesee »Bondetiden«².

¹) Rønning: N. F. S. Grundtvig IV, 2 S. 25.

²) Mands Minde 1788—1838 af N. F. S. Grundtvig (1879) S. 29.

Da saa efter Frederik VI's Død i December 1839 Bønder fra Københavns Omegn bad om Lov til at bære Kongens Baare til Graven, kaldte Grundtvig i en Tale i »Dansk Samfund« dette for »en herlig Indskydelse af Danmarks Skytsengel« — altsaa et Værk af Folkeaaenden! — og tog det som et Vidnesbyrd om, at der kunde slumre »store Kræfter under Vadmelskofterne« rundt om i den sjællandske Landbefolkning¹. I sin egen Sørgesang over den døde Konge (»Kong Fredrik den Sjette henslumred med Fred«) priste han ham i lige Grad for »det sidste« som »det første, han gjorde med Enevoldsmagt«: det første var Stavnsbaandsløsningen, det sidste, at han »gav Bønder i Rigsraadet Stemme«; det mest afgørende ved de af Frederik VI indførte Stænderforsamlinger var i Grundtvigs Øjne blevet, at de havde en Repræsentation for Bondestanden. 1840 skrev han sin »Fuglevis« til Ære for Bondefriheden, og her præsenterede han sig egentlig som Bonde-digteren: »Som Fugle i den grønne Lund — vi skal for Bønder kvæde«.

Det blev for Grundtvigs Lærlinge i de følgende Aartier den store folkelige Opgave at holde sig i Føling med den Fremgangsbevægelse i den store Landalmue, der virkelig skulde skabe den af Grundtvig varslede »Bondetid« i Landet.

I første Halvdel af det 19. Aarhundrede udgjorde Danmarks Bønder endnu en ret stillestaaende Almue, tilsyneladende uden den Dygtighed og det Initiativ, som skulde være paakrævet hos den Klasse, i hvis Hænder Omsorgen for det allermeste af Landets Agerjord var lagt. I de Amtsbeskrivelser, der udgaves af det kgl. danske Landhusholdningsselskab fra 1826 til 1844, skildres Bøndernes Landbrug som mangelfuldt i sine Metoder, overvejende endnu ret primitivt af Karakter, medens de førende Fore-

¹) Udvalgte Skrifter af Grundtvig ved H. Begtrup, VIII S. 321 ff.

gangsmænd overvejende er at træffe blandt store Landmænd og (som omtalt ovenfor S. 276) blandt Præster. Det var i Præstegaardsavlingen, mange Landsbypræster dengang saa den ikke mindst vigtige Opgave for deres Virke, den, hvori de ganske særlig skulde vise deres Sognebørn det gode Eksempel til Efterfølgelse, og det har utvivlsomt i ikke faa Tilfælde været et meget frugtbart og nyttigt Eksempel. Men i sidste Halvdel af Aarhundredet skulde der blive væsentlig mindre baade Anledning og Mulighed for Landsbypræster til at gaa i Spidsen for deres Sognebørn paa denne Maade, og ogsaa i dette ligger en vis Forudsætning for, at virksomme unge Gejstlige saa meget mere slog ind paa Arbejdet for den religiøse og aandelige Vækkelse.

»Tiderne« gik fra ca. 1830, efter Afslutningen af den store Landbrugskrise, saa godt og støt opad for Landbruget, at der hos de jævne Landbrugere blev mere Mod til at rive sig løs fra gamle Vaner og til at lægge sig efter Fremskridt, selv om det skulde medføre Omkostninger. Ogsaa Skoleundervisningen har i stigende Grad øvet sin Indflydelse, et nyt Slægtled er rykket frem med Begreber, der helt var formet i Tiden efter den store Frigørelse, og endelig kom hertil det nye politiske Liv. Allerede fra Fyrerne var der en Bondebevægelse i Gang med Afskaffelse af det endnu — særlig paa Øerne — meget udbredte Fæstevæsen som det praktiske Hovedprogrampunkt, men iøvrig med Krav om fuld borgerlig og menneskelig Ligestilling mellem Bønder og andre. Grundloven af 5. Juni 1849 svarede ikke blot ved sine Principer til disse Krav, men den skabte en Statsordning, der med Nødvendighed efter sin Form og sit Indhold maatte tendere i Retning af Bondedemokrati¹. Grundlovsendringen af 1866 søgte at sætte en Bom herfor, men i det sognekommunale Liv paa Landet blev Bondestyret fastslaaet. Ifølge Landkom-

¹) Jfr. mit Skrift: Nordisk Statsstyre S. 51—57.

munalordningen af 1841 var Sognepræsten den selvskrevne Leder af baade Skole- og Fattigvæsen og derfor ogsaa født Medlem af »Sogneforstanderskabet« (Sogneraadet); men 1867 fjernedes han, bortset fra Hvervet som Formand for Skolekommissionen, helt fra de kommunale Anliggender, som nu væsentligt var overladt Gaardmændene, der i Kraft af privilegeret Valgret raadede for Flertallet i Sogneraadet. Heller ikke kommunal Virksomhed behøvede nu at drage Landsbypræsterne bort fra de rent gejstlige Opgaver, der blev Hovedsagen for dem i den »Bondetid«, der var kommet.

Den Forandring, der fra første til sidste Halvdel af det 19. Aarhundrede sker med den besiddende danske Bondestand, bestaar rent økonomisk i, at denne Stand, nærmere bestemt Gaardmandsklassen, forvandles fra en ret pengefattig til en temmelig pengerig Befolkningsklasse. Dette udtrykker sig meget iøjnefaldende i Ejendomspriserne. Disse regnes at have haft et Lavmaal for det 19. Aarhundrede 1830, da de, lige efter Afslutningen af den store Landbrugskrise, har været lidt lavere end ved Aarhundredets Begyndelse, lige efter de store Landboreformer. Ved 1830 kunde en Landejendom med god Jord paa Øerne købes for ca. 1000 Kr. pr. Tønde Hartkorn (uden Inventar og Besætning); men omkring 1870 var Prisen 6—7 Gange saa høj! Alene mellem 1845 og 1862 regnes der paa Øerne at være sket en Prisstigning fra godt 2000 Kr. til noget over 5000 Kr. eller paa mere end 150 pCt. Det var altsaa saaledes, at Gaardmænd, der i yngre Aar havde staaet med en lille Kapital, regnet i Penge, paa deres ældre Dage alene i Kraft af deres Gaardes Hartkornsværdi kunde føle sig som velhavende Mænd, og her til kunde saa komme, hvad de i Aarenes Løb havde haft Lejlighed til at lægge hen som Sparepenge. Det sidste behøvede efter Forholdene ikke at være saa lidt.

Ganske vist udtrykker den store Stigning i Ejendomspriserne ikke en tilsvarende Indtægts- og dermed virkelig

Velstandsforøgelse for Landbrugerne, men den udsprang dog fra det Forhold, at Indtægterne ved de stadig stigende Kornpriser gik frem fra Aar til Aar, uden at Udgifterne øgedes i nær samme Grad, idet der længe ikke skulde ske nogen radikal eller stærkt bekostelig Ændring i Driftsmetoderne. Der foreligger i den nationaløkonomiske Litteratur en Slags anslaaet Budget for en dygtig og driftig Fæstegaardmand i Fyrreerne; det viser, at en saadan Mand i de Aar godt kunde lægge noget til Side efter at have afholdt alle sine nødvendigste Udgifter til Bedrift og Husholdning (herunder »Salt og Brændevin«!). Fra 1880 foreligger et virkeligt Regnskab fra en Gaardfæster i Østsjælland med 7 Td. Hartkorn. Det viser, at Lefefoden siden Fyrreerne er blevet forhøjet, men der er en ret god Sum at lægge op, naar alle Udgifter, ogsaa visse mere ekstraordinære, er klaret¹.

Der er ved begge de nævnte Beregninger Tale om Fæstere. Hvad Selvejerne angaar, behøvede de ikke at være bedre stillede end Fæsterne med Hensyn til Aarsindtægt, og de, der havde købt deres Gaarde til forholdsvis høje Priser, kunde have ret trykkende Prioritetsgæld at svare til; men naturligvis var det en Fordel at have købt en Gaard engang til en lille Pris og saa sidde med den i en god Opgangstid. Selvejeren samlede alene ved Ejendomsprisstigningen fra Aar til Aar Værdier til Fordel for sine Arvinger, og derved forstaas den stærke Interesse, der netop i disse Tider var hos Fæsterne for at opnaa Selveje, og en Udvikling i denne Retning bliver da ogsaa i de nærmeste Aartier efter 1850 i stor Udstrækning genoptaget og ført videre.

Hele denne økonomiske Udvikling, der hævede Gaardmandsklassen, bragte ikke tilsvarende Fordele for Husmændene, der var og blev en fattig Klasse, overvejende henvist til at søge sin Føde ved Dagleje hos Herremænd og Gaardmænd og trykket i sin Stilling netop af de sti-

¹) Falbe-Hansen og W. Scharling: Danmarks Statistik III, S. 253 f., 265 f.

gende Kornpriser, der betød flere Penge for Gaardmændene, men dyrere Brød for Husmændene. Med god Grund er Husmændene i en moderne historisk Fremstilling blevet kaldt for »Opgangstidens Stifbørn«¹. Der blev mellem de to Klasser af Landets gamle Bondebefolkning et større Skel end nogensinde før, og det er ikke tilfældigt, at de Skolelærerforfattere, der fra 60-erne begynder at optræde i Litteraturen, har som et yndet Tema i deres Fortællinger Konflikten, der opstaar, naar Gaardmandsdatteren forelsker sig i den fattige Husmandssøn, der tjener i hendes Faders Gaard, men selv ikke har mindste Udsigt til nogensinde at faa en større Jordlod i Eje (galt er det selvfølgelig ogsaa, hvis Gaardmandssønnen forelsker sig i den fattige Pige, for han skulde helst tilgifte sig visse Midler at lægge til sine egne, naar han skulde overtage Gaard; det er Ejendomspriserne, der danner den store materielle Hindring for connubium!).

Betød Gaardmændenes Opgang saaledes en Forøgelse af den sociale Afstand mellem dem og Husmændene, bevirkede den dog ikke uden videre en Tilnærmelse til andre Samfundsklasser. Derved forklares det tilsyneladende paradoksale, at det blev besiddende Bønder, der i en Tid, da deres Stands Kaar var bedre end nogensinde, gjorde sig til Kærnen i en demokratisk, radikal Oppositionsbewægelse som den, der fandt Udtryk i Venstrepartiet. Gaardmanden glemte ikke paa Grund af sin Velstand, at hans Klasse var et Led i den gamle Almue, men han huskede det tværtimod med særlig Bitterhed, naar hans Kaar egentlig nu kunde give ham Fordring paa en anden Stilling. Gaardejer Niels Rasmussen fra Lisbjerg Terp ved Aarhus var Medlem af Landstinget fra 1863 til 1882 og blev i dette Ting, hvor Højre dominerede, den mest fremtrædende Venstremand. Han var en Landmand, der ejede og drev ni Td. Hartkorn, og saa velstillet, at han for egne Midler kunde bygge et Forsamlingshus paa sin Mark, men

¹) F. Skrubbeltang: Husmænd i Danmark (1942) S. 70.

stillet over for de »fornemme« Landstingsmedlemmer kunde han i en Rigsdagstale bruge Ord som disse: »Vi ved jo godt, at den store Del af Befolkningen, den, der er den største i Antal, i Virkeligheden er den svageste; vi ved meget godt, at vi møder en Uendelighed af Modstand fra de i Samfundet højere stilledes Side, saaledes at vi, der er lavest stillede i Samfundet, som oftest maa bukke under«. En samtidig Højreskribent har skildret Niels Rasmussen som en Mand, der ved Udseende og Væsen gjorde et vist Indtryk af Fanatisme, tilbagetrængt Liden-skab, Vilje til, om saa skulde være, at gaa paa Barri-kaderne; det var den tilsidesatte Almuesmands Ild, der glødede i den rige Bonde, naar han stod Ansigt til Ansigt med dem, han fra Barndommen var vant til at opfatte som »de store«¹.

Naar Niels Rasmussen, Lisbjerg Terp, dog blev andet og mere end en politisk Kværlant og »revolutionær« Taler i det konservative Landsting, skyldes det den aandelige Paavirkning, han har faaet gennem Grundtvigianismen. Skønt tilhørende Bjørnbaks Egn og Deltager i dens offentlige Liv sammen med ham førtes Niels Rasmussen ind i den grundtvigske Bevægelse, og for ham som for andre begavede Bønder aabnedes der derved nye aandelige Muligheder af stor Betydning. Den grundtvigske Paavirkning kunde ikke blot tilfredsstille en religiøs Trang, men ogsaa et Begær efter mere almen Dannelse, og den rummede Sympatien for et Folkeliv, hvor Bonden var i Midtpunktet og havde en hædret Plads. De aandelige Kræfter, der fandtes hos den velhavende Gaardmandsklasse, vilde Grundtvigianismen hjælpe til alsidig Udfoldelse, og til Gengæld bød denne Klasses Velstand paa Midler, som kunde bruges som det materielle Grundlag for frie Menighedsdan-nelser og frie Skoler, for alt det, der ude i Landsognene skulde virkeliggøre Frihedens og Folkelighedens Tanker.

¹) Se min Fremstilling i »Landbosparekassen i Aarhus 1862—1937« S. 33—36, 38—39.

Hvor Vilhelm Beck i sine Erindringer omtaler »Livet« i sit eget Pastorat, Ørslev-Solbjerg, bemærker han, at det er gaaet efter den gamle Regel for den levende Menighed, at i den findes ikke mange rige og fornemme og ansete, som Paulus siger om de Hellige i Korinth. Og lidt spydigt tilføjer han, at det dog ikke skulde synes saa overordentligt fornemt at være Gaardmand, men dog har denne Stilling »været fornem nok til at holde de fleste af denne Stand fra at omvende sig«. Det spores maaske lidt paa Tonen, at Beck var Søn af en Præst, der — som han har fortalt — ikke saa let bad en Bonde om at sidde ned i sin Stue. Selv kom Beck til at opleve Andelsbonden uden at blive særlig imponeret af ham. Han vilde paa eet Punkt bevare en Tradition fra den rationalistiske Tid, nemlig for saa vidt angik Præsternes Fastholdelse i deres egen Haand af Præstegaardens Avling, og han begrunder det med, at vor Gaardmandsstand dog »sandelig ikke er noget saa udmærket i Forstand, at en Præst, som ikke er et rent Fæ, ikke skulde kunne hamle op med en Gaardmand«¹. Der kunde maaske ikke saa let blive nær menneskelig Føling mellem den autoritært anlagte Beck og den danske Bonde, der skabte Venstre- og Andelsbevægelsen og ikke kunde være videre modtagelig for en Formaning om at sky Politik og være Øvrigheden underdanig². Men for religiøst anlagte »Smaafolk« af passende Sindsbeskaffenhed baade i hans egne Sogne og mange Sogne rundt om i Landet forstod Beck at være Prædikant, og dem bød Indre Mission netop det, de havde Brug for og ogsaa havde nok i. Det var i Jyllands »magre« Egne, den vestsjællandske Præst Beck fik sit bedste Virkefelt, og her havde han vel ogsaa den største Tilslutning fra Gaardmandsklassen — men dog ikke paa en saa fremtrædende Maade som den, han fik fra Fiskere i de strenge Kaar paa Vestkysten.

¹) Beck S. 110, 43, 132.

²) Dette var, som tidligere antydte, nærmest Becks og Missionens politiske Program, jfr. Chr. Sorensens Bog om Beck.

Det er neppe tilfældigt, at de to Stednavne, der formentlig paa den mest »historiske« Maade er blevet knyttet til de to folkelige religiøse Retninger er for den indre Mission Harboøre, det fattige Fiskerleje, og for Grundtvigianismen Ryslinge, det frodige Sogn i en Landsdel, hvis velhavende Bønder evnede at rejse en fri Menighed, da den Præst, der særlig forstod at tale til dem, ikke længere kunde beholde sin Plads i Statstjenesten.

5. Den »vækkende« Højskole.

De grundtvigske »kirkelige Vennemøder«, der indlededes i 1863, og som blev holdt i Tiden omkring Grundtvigs Fødselsdag, blev efter 1864, i den store Præsts og Digers sidste Aar en stadig tilbagevendende Demonstration af hans Betydning og Vidnesbyrd om det Følge, han havde faaet. Ved disse Møder, der i væsentlig Grad var betinget ved Forbedringen i Samfærdselsmidler, kom ogsaa til Stede Bønder fra flere Egne af Landet, og det kunde nu klart ses, i hvor høj Grad Bondestanden var blevet Arbejdsmarken for Grundtvigs Lærlinge, en Mark, der allerede var ved at bære god Grøde efter kraftig aandelig Udsæd. Paa Vennemødet 1865 udtalte N. J. Termansen, der ved sine Kundskaber vandt Tilnavnet: »Danmarks lærdeste Bonde«: »End staar det levende for mig det Syn, som Bondestanden for en 20—30 Aar tilbage i folkelig og vel i al aandelig Henseende frembød. Jeg tror ikke, det er for stærkt at sige, at det var goldt og øde som den jyske Hede«. Men nu er der kommet et nyt Liv frem, og for det takker Termansen, der selv har faaet et uforglemmeligt Indtryk paa Skamlingsbanken 1844, paa egne og andre Bønders Vegne den Mand, der er dets Ophav: Grundtvig. Tusinder af Bønder har, siger Termansen, nu lært at fryde sig over Fædreland og Modersmaal¹.

¹) Kr. Køster og N. Lindberg: Det kirkelige Vennemøde i København 1865 (1865) S. 78 ff.

Der blev trods 1864 ingen Nederlagsstemning over disse Vennemøder, men de prægedes af den lyse Stemning af Tro paa, at netop nu var Danmark ved at vaagne til Forstaaelse af sin store Opgave som det særlig gudbenaadede Land paa Jorden. »I vort Norden«, udtalte Grundtvig selv paa Vennemødet 1868, »har Vorherre skabt sig et andet lille helligt Land, hvor han aabenbarede sin Herlighed, han agtede her noget nær at fuldende, hvad han begyndte langt borte, han vilde her paa en vis Maade opdrage den himmelske Faders Datter, ligesom han opdrog hans Søn i de galilæiske Egne«. Stolt fremhævede Grundtvig ogsaa her den nøje Forbindelse mellem »det kirkelige og det folkelige«, og det samme gjorde selvfølgelig Folkeaaendens særlige Vidne, Pastor Melbye, naar han tog Ordet for at pege paa de Magter, som det gjaldt for et dansk Menne-ske om at hylde, nemlig: det danske Folkehjerte, Nordens Aand og Kristi Evangelium. Hvor forskellig Vennemødets Tone var fra Tonen paa de indremissionske Vækkelses-møder, kunde føles af enhver, der vilde drage en Sammen-ligning, og Pastor Emil Christiani kom netop 1868 ind paa at markere Afstanden ved at nævne det forargelige i en Kolportørs Udtalelse om, hvor grueligt det var, at de allerfleste i en større Forsamling, han stod overfor, nødvendigvis maatte gaa til Helvede!¹. Vennemøderne giver ved deres Indhold Indtryk af, at Grundtvigianismen i Aarene efter 1864 er inde paa en stærk Selvbesindelse og Udvikling i Retning af Interesse for Folkets Oplysning, Oplivelse og aandelige Vækkelse, men ikke for den enkelte Sjæls Frelse paa samme robuste og nærgaaende Maade som den nye indre Missions Prædikanter.

Det var en stor Begivenhed, da Kristen Kold paa det grundtvigske Vennemøde 11. September 1866 traadte frem efter Grundtvigs Opfordring for at fortælle, hvorledes han var »kommet til folkelig Oplysning« og til sine Idéer om

¹) Kr. Køster: Det kirkelige Vennemøde i København 1868 (1868) S. 11, 26 f., 45 f.

frie folkelige Skoler for Voksne og Børn. Han skildrede saa at sige to Omvendelser, der havde fundet Sted i hans personlige Liv: en kirkelig og en folkelig.

Den første var kommet, da Kold som ung Seminarieelev havde hørt en Prædiken af Peder Larsen Skræppenborg, hvorved han var blevet opmærksom paa, at Vorherre elsker Menneskene: »Tidligere troede jeg, at Gud var en Politimester, en streng Skolemester, som passede paa, naar vi gjorde ondt, for at han kunde give os et godt Ørefigen, men nu gik det op for mig, at Gud elskede Menneskene, og saa fornam jeg, at ogsaa jeg elskede Menneskene, det var vel i en ringere Grad, men jeg elskede dog mig selv og glædede mig ved, at Gud elskede mig«. Saa betaget var Kold blevet af denne sin Glæde, at han straks gik rundt blandt Mennesker for at fortælle dem »denne mageløse Nyhed«, som nogle hørte paa i Ro, medens andre beklagede det stakkels Menneske, fordi han var blevet gal. Den unge Seminarist saa nu, hvad der var hans egentlige Opgave i Verden: »at gøre Hjerterne gladere med det Budskab, at Gud elskede os ved sin Søn Jesus Kristus, uagtet vi var Syndere«.

Imidlertid varede det ikke længe, saa kom den anden store Oplevelse i Kristen Kolds Ungdomsliv: »Nogen Tid efter fik jeg Ingemanns historiske Romaner ihænde, og saa læste jeg uafsladelig i 2 Nætter og 3 Dage »Valdemar Sejrs« og »Erik Menveds Barndom«, jeg var ligesom, jeg var henrykt over at se, at det danske Folk havde været saa stort og saa lykkeligt, og at der havde været saa skønt i Danmark, og nu var her dog saa sølle. Jeg tænkte ved mig selv: det kan gerne være, at du ogsaa er i Besiddelse af den Slags Ord, der behøves til at fremme dette, men det kom jeg dog ikke til før adskillige Aar efter. Jeg var just ikke saa meget pietistisk, jeg havde ikke forstaaet stort andet, end at Gud elskede mig«¹.

¹) Kr. Køster: Det kirkelige Vennemøde i København 1866 S. 42—74,

Kold blev visselig aldrig »Pietist«, men hans Tro var — som det klart ses af hans egen naive Skildring — en Gudfaderstro, der vel blot ved et vist særpræget Følelsesindhold adskilte sig i sit Væsen fra den rationalistiske Gudstro, der saa længe var blevet forkyndt for Almuen i Danmarks Kirker. Et radikalere Brud med gammel rationalistisk Tankegang laa egentlig i Kolds Bekendelse til den Ingemannske nationale Romantik, som gennem ham nærmest blev gjort til et Grundlag for folkelig historisk Oplysning. Saa frejdig var Kold i sin nationale Forkyndelse af Danmarks Lykke, saa lidt dogmatisk — som ogsaa paa det Punkt en Discipel af Ingemann — i sine religiøse Begreber, at det kunde vække Anstød hos de luthersk orthodoxe og over for de »folkeligt« mere tilbageholdende blandt de grundtvigske Teologer.

Ved Vennemødet 1865 er det saaledes kommet til et Sammenstød mellem Kold paa den ene, Skat Rørdam og Vilh. Birkedal paa den anden Side. Rørdam betegner bag efter i et Brev til Otto Møller Kolds Tale som »en lang Snak op ad Vægge og ned ad Stolper« og som »det mest selvbehagelige gedigne Sludder«. »Selvbehageligt« har det i Rørdams Øren lydt, naar Kold saa stærkt fremhævede det danske Folks elskelige og hjertelige Egenskaber, og kraftigt havde han da paa det nævnte Vennemøde betonet, at det dog ikke gik an for kristne Folk at tale, som om der hverken var Himmel eller Helvede til, eller som om Folkeaanden nogensinde kunde opfylde sin Bestemmelse uden Guds Aand. Det, der kunde komme til at volde stor Fortrød, var efter Rørdams Mening, at ikke faa Grundtvigianere og da særlig Lægfolk talte og tænkte, som om Kristentro kun skulde være en Slags *Appendix* til den folkelige Vækkelse, noget, der godt kunde komme med, om endelig skulde være, men dog ogsaa kunde und-

se særlig S. 54 ff. Foredraget er optrykt i Andreas Austlid: Kristen Kold (dansk Oversættelse 1911) S. 245 ff. jfr. om Kolds Betydning min Bog: Myten om det »lille« Danmark S. 103—09.

væres, fordi Vorherre dog altid vilde være tilfreds med et saa hjerteligt Folk som det danske!¹

Hans Ven var her ganske enig med ham og endnu mere oplagt til at kritisere Kolds og andre grundtvigske Læg-mænds Opfattelse af Kristendommens Stilling til det folkelige og menneskelige. Ifølge et utrykt Brev fra Pastor Melbye til N. Lindberg 1867 skal Otto Møller endog have udtalt, at »det at tale om Folkeaaenden er Vejen til Daarekisten«, og han havde derved sigtet til, hvad han havde hørt unge Karle og Piger gengive af Udtalelser fra Kold paa hans Højskole².

Ikke blot mellem Grundtvigianismen og den fremrykende Indre Mission, men ogsaa mellem Grundtvigianere indbyrdes var der afvigende Meninger om den Stilling, det nationale eller »folkelige« skulde have over for det religiøse. Grundtvig selv nærede ingen Betænkelighed over for Kristen Kolds Metoder, men saa ham som den, der først for Alvor virkeliggjorde den af ham selv forkyndte Tanke om det levende Ord paa Modersmaalet som det eneste Middel til at vække et Folk af Dvale. I Virkeligheden var den »Højskole«, som Kold og de andre Grundtvig-Diciple indrettede, noget helt andet end den borgerlige Læreanstalt, Grundtvig havde forkyndt under Indtrykket af de raadgivende Provinsialstænders Forhandlinger i Trediveerne. Det var en udpræget Vækkelsens Skole, indrettet paa at fremkalde nyt Liv i en Samfundsklasse, der hidtil i Tænkemaade havde kunnet frembyde et vist Præg af noget almueagtigt »sovende«, af Ligegyldighed overfor højere Interesser.

Under Tresernes Agitation for Højskolesagen udgav Skolelærerforfatteren Anton Nielsen, der 1868 selv blev Højskoleforstander, to Propagandaskrifter: »Om Hans, der kom paa Højskolen« (1867) og »Om Karen, der kom paa

¹) Otto Møller og Skat Rørdam I. S. 95 f.

²) Nye kgl. Samlinger 3631, 4°.

Højskolen« (1868). De skildrer just ikke unge Mennesker, der af Højskolen, saaledes som Kold vilde det, er blevet »sat igang« for ikke senere at gaa i staa, men lader baade omhandlede Bondekarl og den omhandlede Bondepige vende hjem fra Skoleopholdet helt færdigt præparerede og fuldt forvandlede til at kunne fyldestgøre de ideelle Krav, de ikke tidligere kunde honorere! Hans vil efter sin Hjemkomst ogsaa lære sine Forældre at tænke mere paa Gud, og der er hos Anton Nielsen i det hele en stærk Understregning af det religiøst vækkende ved Højskolens Paavirkning. I Praksis har det vistnok ikke altid været saa svært at vække den religiøse Interesse som at vinde Tilslutning til den stærke grundtvigske Tale om Fædrelandet, der kunde synes den jævne Bondebevidsthed mere uvedkommede, omend der ogsaa her laa store Muligheder for at røre primitive Strengte i ungdommelige Sind. Den unge cand. theol. Jens Nørregaard, der 1866 drog over til Aarhus-egnen for under stor Opmærksomhed fra baade national-liberal og grundtvigsk Side at oprette Testrup Højskole som Modvægt mod Lars Bjørnbaks i Viby, følte sig i høj Grad som national Missionær. Han, ligesom hans Medarbejder Christopher Baagøe, vilde — som det udtrykkes i en Sang af Carl Ploug ved Skolens Indvielse —

vække sit Folks henslumrende Kraft,
løfte dets Syn fra Hytterne lave,
fylde dets Aarer med ædlere Saft,
lære det værge Fædrenes Grave.

Opgaven var at bekæmpe den unationale og »materialistiske« — men dog i hvert Fald ikke irreligiøse eller fritænkerneske — Aand, der mentes at udgaa fra den bjørnbakske Skole, og som en Demonstration hejstes midt under Indvielseshøjtideligheden paa en særlig høj Flagstang et Dannebrogflag. Iøvrigt talte ved Indvielsen Pastor Peter Rørdam fra Lyngby, der særlig understregede, at Folket skulde føres frem til Nationalbevidsthed og Bonden lære

at aflægge den af Uvidenhed nærrede Mistillid til andre Samfundsklasser¹.

En livlig Fremstilling af den store Landbefolknings almueagtige Særpræg og dens Fremmedfølelse over for andre Stænder er givet af den erfarne Læge og social-økonomiske Forfatter F. C. Krebs i en Afhandling: »Den danske Bonde i vore Dage«, offentliggjort i Tidsskriftet »For Idé og Virkelighed« 1870. Det blev de grundtvigske Højskolemænds Bedrift ved Midler, som trods alle Brist viste sig hensigtsmæssige, at bidrage væsentlig til Formindskelse af dette Standsskel ved at bringe deres Lærlinge blandt Bønderne i nærmere Berøring med den Aandsdannelse og Oplysning, der tidligere havde været mere et Privilegium for »højere« Lag i Folket. Ind i den nye Bondekultur, der paa denne Maade skulde skabes, gled som et nødvendigt og selvfølgelig Led en mere levende kirkelig Religiositet — en mere personlig Tilegnelse af Kirkelæren i den Form, hvori den blev forkyndt af en ny Tids Præster og Folkelærere, der stærkere appellerede til Følelse og Fantasi og undlod at ægge den folkelige Kritik ved for frie Fortolkninger som dem, de gamle Rationalister havde tilladt sig.

6. Det akademiske »Gennembrud« og Spaltningen i dansk Aandsliv.

Det er et ejendommeligt Træk ved danske aandelige Forhold i Aarene nærmest efter det store Krigsnederlag i 1864, at det religiøse Problem kan synes at være nok saa meget i Forgrunden af den offentlige Interesse og Debat som den nationale Sag. Den Retning, der med størst Lidenskab tog sig af det danske nationale Spørgsmaal, nemlig Grundtvigianismen, var dog tillige i høj Grad religiøst betonet, og den begyndende Indremissionsbevægelse søgte netop sin Styrke i helt at koncentrere sig om det re-

¹) Se min Bog om Bjørnbak S. 78 ff.

ligiøse Vækkelsesarbejde. I de akademiske Krese er det, som om man ubevidst søger en Rekreation fra al Slags Indenrigs- og Udenrigspolitik, fra alle Bekymringer om Folkets og Rigets Fremtidsskæbne, ved at kaste sig ind i den store Diskussion om »Tro og Viden«, der blev en Indledning til den senere Kamp for og imod den brandesianske Benægtelse af, at nogen religiøs Tro i overleveret Forstand overhovedet kunde forbindes med moderne Videnskab.

Den langtrukne litterære Debat om Tro og Viden begyndte 1865 med cand. theol. A. C. Larsens Skrift: »Samvittighed og Videnskab«, der alene ved sin Titel rejser det etiske Problem i Sagen, Strømmen af Indlæg standsede først efter 5 Aars Forløb — og allerede 1871 var det saa, at Georg Brandes traadte frem paa Universitetet som konsekvent Talsmand for, hvad han betegnede som »den frie Tanke«.

Midtpunktet i den hele Tro og Viden-Debat var Professor Rasmus Nielsen, hvem Brandes ved hans Død hylkede som den store, fortryllende Universitetslærer, til hvem ogsaa de Elever var kommet i Gæld, der havde anvendt nogle af deres bedste Ungdomsaar til at frigøre sig for hans Tanker eller bekæmpe dem. Samtidig understregede Brandes sin ubetingede Afstandtagen fra Rasmus Nielsens Religions- og Kulturbetragtning, »hvis hele tarvelige Hemmelighed var den at stille Religion og Videnskab op imod hinanden som sideordnede, ubetinget uensartede Modsætninger forenelige i den samme Bevidsthed¹. Det, Brandes finder saa »tarveligt« hos Rasmus Nielsen, vil for andre staa som et beundringsværdigt Forsøg paa at skabe en ny teoretisk Udvej for det religiøse Liv paa en Tid, da de moderne Videnskaber kunde synes at have gjort det helt af med Teologiens Holdbarhed som Begrundelse for den positive Religiositet, der stod som sejrende Aandsmagt i Nielsens egen danske Samtid, og til hvilken han selv oprigtigt sluttede sig. Kan ikke alle hans med stor

¹) Brandes: Samlede Skrifter II S. 419 ff., 425.

Kunsthæderhed forarbejdede, for en ikke specielt trænet Nutidslæser noget svært tilgængelige Tankecirkler og Tankeknørkler, mere populært set, saa nogenlunde opfattes som en Lære i Overensstemmelse med den gamle Sætning om, at Hjertet trods al Viden og Visdom maa forbeholde sig sine Grunde, som Forstanden ikke kender? Rasmus Nielsen talte i sin særlige Sprogbrug om en speciel »Virkelighed for Aanden«.

Den unge cand. mag. Georg Brandes skrev mod denne Anerkendelse af en Dobbeltthed i det menneskelige Sind og den menneskelige Trang 1866 sin Pjece: »Om Dualismen i vor nyeste Philosophi« — og herfor fik han Ros i Henrik Scharlings kirkelige Ugeblad¹. Dette er dog ikke saa mærkeligt, som det ser ud til, da Ugebladet var skarpt Talerør for en Teologi, der ikke vilde bøje sig for Rs. Nielsens Paastand om, at dens Lærdomme ikke skulde kunde opfattes som virkelig Videnskab, men Situationen viser, hvor voldsomt Rs. Nielsen var trængt fra to Sider af Modstandere, der i en snæver Vending egentlig godt kunde finde hinanden! Den lærde Husmandssøn vilde ud fra et godt og dybt dansk Sind til Livets Gavn mægle mellem tilsyneladende uforenelige Modsætninger — give Forstanden sin Ret som Følelsen sin, men stødte paa en for stærk Modstand baade fra en Teologi, der vilde hævde sin Karakter af reel videnskabelig Erkendelse, og fra en verdslig Filosofi, der stædigt vilde fastholde en Ret til at dømme om alt mellem Himmel og Jord.

Et historisk meget interessant Indlæg i Diskussionen er den bekendte Litterat Rudolf Schmidts Skrift fra 1867: »R. Nielsens Filosofi og den Grundtvigske Anskuelse«. Han fremhæver som Berøringspunktet mellem Rs. Nielsens Filosofi paa den ene Side, og Grundtvig og Grundtvigianerne paa den anden, at dog begge vil bygge paa de umiddelbare Kræfter i det menneskelige Sjæleliv. I senere Tid har Rs. Nielsens begejstrede Biograf, *P. A. Rosenberg*, frem-

¹) Ugeblad for den danske Folkekirke V (1867) S. 81—87.

hævet, hvorledes Nielsen ved sit Forsøg paa at forsone Religion og Humanitet arbejdede i samme Retning som Grundtvig, betegnet hans Religionsfilosofi som en nærmere Udredning af, hvad der laa i Grundtvigs Tanke — og bebrejdet Grundtvigianerne, at de til stor Skade for dansk Aandsliv som Regel har stillet sig udeltagende eller endog afvisende over for Nielsens Arbejde, ikke brudt sig om hans geniale Redegørelse for »Aandsvirkelighed«¹.

Spørgsmaalet kan imidlertid her blive, om man tør bebrejde Folk, at de mangler en Interesse, der ligger uden for deres naturlige Forudsætninger. Naar de grundtvigske Krese ikke brød sig saa meget om Rasmus Nielsens Filosofi, hang det vel noget sammen med, at de var saa umiddelbare i det Tros- og Følelsesliv, der havde grebet dem, at de egentlig ikke behøvede nogen teoretisk Begrundelse for Retten til at vise denne Umiddelbarhed. Hele den Konflikt mellem Tro og Viden, som Professor Nielsen beskæftigede sig med og ønskede at give en Løsning, var og kunde kun være virkelig aktuel for visse intellektuelle Krese, men ikke for de landlige Menigheder, hvori det især var, at det grundtvigske Røre og anden religiøs Vækkelse kom til at brede sig. Det var og kunde ikke være Spørgsmaalet herude, om man skulde have en religiøs Tro, endnu meget mindre, om det kunde være foreneligt med den videnskabelige Samvittighed at have en saadan, men det var Spørgsmaalet, om den Maade, man hidtil havde plejet Troen paa, var den rette, og der vilde, trods Rasmus Nielsens Herkomst fra Landalmuen, ingen Mening have været i at føre ham ud til de Forsamlinger, til hvilke en Vilhelm Birkedal henvendte sig, og naturligvis endnu mindre til dem, der bevægedes af en Vilhelm Beck. Rasmus Nielsens Problemstilling hørte hjemme paa et Universitetskateder og varslede paa en vis Maade om den Spaltning, der skulde opstaa i dansk Aandsliv, da kort efter en dristig og agitatio-

¹) P. A. Rosenberg: Rasmus Nielsen, Nordens Filosof (1903) S. 203.

risk ung Doktor over for samme Forum skulde tage sig for at prædike den radikale og negative Løsning paa det opstillede Problem.

Det var 3. November 1871, at Dr. phil. Georg Brandes paa Universitetet begyndte sin Forelæsningsrække over »Hovedstrømninger i det 19. Aarhundredes Litteratur«. Han indledede med en Programerklæring, hvori han fra en belæst og berejst Europæers Standpunkt fældede Dommen over det hjemlige Aandsliv og den danske Egenart¹. Hans Synsmaade kan forekomme meget snæver, for saa vidt som den maa synes meget ensidigt præget af en Litteratur-Docents Forudsætninger, og dog faar den sin afgørende Betydning ved at vise langt ud over det litterære. Det er en meget overfladisk Skildring, Brandes giver af, hvorledes Danmark aldrig selvstændigt har frembragt en stor Aandsbevægelse, men kun passivt har underkastet sig samme store Forandringer som andre Lande. »Vi faar f. Eks. Reformationens Idéer fra Tyskland, Revolutionens fra Frankrig«, siger han uden, saaledes som Grundtvig i sin Tid, da han 1838 holdt sine tilbageskuende Forelæsninger om »Mands Minde«, at ane noget om den frugtbare Selvstændighed, hvormed Danmark i Stedet for Revolutionen havde gennemført store folkelige Reforme. Den unge Brandes havde i det hele beskæftiget sig meget lidt med den sociale og politiske Udvikling i Danmark og andre Lande. Om Julirevolutionens Virkning paa danske Forhold røber han i sine Forelæsninger kun den Viden, at den fremkaldte Poul Møllers Digt om »Kunstneren mellem Oprørerne«, men kommer ikke ind paa, at fra den Tid begyndte Udviklingen af et moderne politisk Liv og en moderne politisk Presse i Danmark. Det lades dog ikke uomtalt, at vi fik politisk Frihed, men blot som Baggrund for den Paastand, at det er »den hele Samfundsbetragtning«, der trænger til at blive ændret — for at vi kan faa

¹) Medtaget i den trykte Udgave af Forelæsningerne (»Emigrantlitteraturen« 1872).

den nye Litteratur, vi trænger til! I flere Henseender vistnok meget træffende karakteriseres den hidtidige danske Litteratur siden Romantikens Frembrud som præget i stor Udstrækning af en ejendommelig Naivitet og Barnlighed, men fremfor alt af religiøse Tendenser, der her i Landet har været stærkere fremtrædende og ganske særlig mere vedholdende end andre Steder. Det, den unge Brandes erklærer Krig, er først og fremmest den vidt udbredte Ortodoksi og langt fremskredne religiøse »Reaktion«, som han i sine første Ungdomsaar har set blomstre i hele det Milieu, der omgav ham. Kærnepunktet i hans Forelæsning er derfor de berømte Ord: »Jeg anser det for en Pligt og for en Ære at hylde de Principer, til hvilke jeg bekender mig, Troen paa den frie Forsknings Ret og paa den frie Tankes endelige Sejr«. Hermed bekender Brandes sig som al Teologis Modstander paa helt andet Grundlag end Rs. Nielsen, idet hans Ords virkelige Mening er, at »fri Forskning« maa være det samme som »Fritænkning«, Udskillelse af alle religiøse Antagelser og al religiøs Tro.

I Brevvekslingen mellem Otto Møller og Skat Rørdam findes et Brev fra 1873, hvori Møller beklager Rørdam, fordi denne har faaet sin Svigermoder (Carstens Hauchs Enke) i Huset, da hun hylder »den frie Tanke«, noget efter Møllers Mening egentlig utroligt og alt for unaturligt for en ældre Kones Vedkommende. Han tilføjer, at han i sine Forhold ikke mærker noget til »denne frie Tanke«; han holder ikke det brandesske Tidsskrift (»Det 19. Aarhundrede«) og læser lige saa lidt Bøger af Brandes og Drachmann, vil heller ikke af Nysgerrighed indlade sig derpaa og mener for Resten ikke, at alt dette har nogen saadan Fremtid i Danmark, at man »paa Embeds Vegne« behøver at følge med. Disse Ytringer synes meget betegnende, da de viser, hvor fremmedartet den Bevægelse, der hurtigt skulde skabes ved Brandes' Forelæsninger, kunde forekomme en yngre grundtvigsk Præst, og hvor lidt han var

i Stand til at tiltro den nogen vigtig og varig Betydning. Nogle Aar efter (1877) udtaler Møller sig endog med en vis Velvilje om Georg Brandes, hvis Bog om Søren Kierkegaard han har læst. Han skriver, at der vist er sket Brandes Uret, og at han kunde være blevet til noget andet, hvis der var taget anderledes paa ham. Men paa denne Bemærkning faar han kraftigt Svar fra sin Ven.

Skat Rørdam henviser Otto Møller til, hvad der er skrevet om Brandes af den norske Pastor Heuch, og kalder det »uomtvisteligt sandt«, at Drivkraften i hele Brandes' litterære Færd er »det mest brændende og fanatiske Had til Kristendommen, saa at han meget mere maa betragtes som en Ateismens Apostel end som Litteraturhistoriker«. Af den Grund finder Rørdam ogsaa, at han med Rette er blevet udelukket fra Professoratet i Æstetik, thi han vilde øjensynlig kun bruge dette til at gøre Propaganda for sine ateistiske-materialistiske Anskuelser¹.

Ateismens Apostel — med dette Udtryk har den vorde Sjøllands Biskop i Virkeligheden givet det rette Udtryk for Georg Brandes' Plads og Betydning i dansk Aands-historie. Det er i flere Henseender vanskeligt eller ugørligt at bestemme, hvad der er det egentlige Indhold i Begrebet »Brandesianisme«, og Brandes' egne litterære og politiske Anskuelser har været meget skiftende, men paa eet Standpunkt stod han fast gennem hele sit Liv: det konsekvent antikristelige og antireligiøse. Selv har han paa sine ældste Dage opfattet det som sit Livs Bedrift i Danmark, at han havde modarbejdet Præsterne², og ikke uden Grund blev

¹) Otto Møller og Skat Rørdam I S. 277, 297, 302.

²) 1925 skrev han disse ejendommelige Ord: »Mit Livs Fortjeneste for Danmarks Vedkommende er, at jeg har kommet en god Del koldt Vand i Præsternes hede Helvede«. Hans »Afsky for de Danske«, der, som han selv i et Brev skriver, var »ved at blive en Sygdom«, forbandt sig i en særlig Grad paa denne Tid — da han var 83 Aar gammel —, med den mest levende Uvilje over, at »hellige Hædører« skulde, som han syntes, stadig have »Overmagten i Danmark« — samtidig med at hans egne Bibelstudier lod det gamle og ny Testamente fremtræde for

det »Litteraturselskab«, der stiftedes med ham selv som Formand af Aandsfrænder i Tilknytning til hans Forelæsninger, af den offentlige Mening betragtet som en »Fritænkerforening«. Harald Høffding, der straks havde meldt sig ind, men snart meldte sig ud, havde som Medlem den Indvending mod Foreningen, at den ikke udtrykkelig formulerede som sit Program at ville arbejde for Kirkens Adskillelse fra Staten og Undervisningens, baade den laveres og den højerens, Emancipation fra enhver kirkelig Indflydelse¹.

I den »frie Tanke«, der førte til Opstilling af saadanne Konsekvenser, laa utvivlsomt et Brud med hele Aandsudviklingen og en væsentlig Del af Samfundsudviklingen i Danmark siden Kristendommens Indførelse, et Brud med tusinde Aar! Det var dette, der virkelig gjorde Georg Brandes til en Slags »Apostel«, at han dristede sig til at blive Hovedtalsmand for dette Brud, den første, der paa agitatorisk Vis fra en fremskudt og central Talerstol i Landet forkyndte en fuldt fritænkerisk Livsanskuelse som moden til at afløse Kristendommen. Det kan være naturligt, som Skat Rørdam gjorde det, at bruge netop samme Betegnelse med Henblik paa Georg Brandes' Indsats i det 19. Aarhundrede som den, der anvendes for at karakterisere Ansgars Gerning i det 9. Aarhundrede. Det er egentlig for lidt at kalde Brandes Reformator, da de lutherske Reformatorer i det 16. Aarhundrede dog ikke vilde et saa fuldstændigt Brud med Fortiden, og som det blev fremhævet af Brandes selv i hans Indledningsforelæsning, var det 18. Aarhundredes Fritænkeri i Danmark væsentlig kun blevet til en kirkelig Rationalisme. Nu kom med Brandes som Fører det Fritænkeri, der stillede sig uden

ham som en Samling Forfalskninger paa Højde med Dreyfussaffærens Papirer (Georg Brandes i Samvær og Breve ved Gertrud Rung (1930) S. 211 f.).

¹) Georg og Edvard Brandes' Brevveksling med nordiske Forfattere og Videnskabsmænd I (1939) S. 332, 414.

for og mod Kirken. Brandesianismen blev den fjerde, den ukirkelige og kirkefjendtlige Retning Side om Side med de tre kirkelige Retninger: Grundtvigianisme, Højkirkelighed og Indre Mission.

Grundtvigianismen og Højkirkeligheden har mellem disse Retninger det tilfælles, at begge mere end de andre repræsenterer en vis historisk Sammenhæng inden for Aandslivet. Højkirkeligheden opretholder visse kirkelige og religiøse Traditioner, præget af den Rettroenhedens Renaissance, der efterhaanden havde trængt Rationalismen tilbage, men i nær Pagt med dennes humane Kultur. Grundtvigianismen skaber en religiøs Vækkelse i brede Befolkningslag, men ogsaa den vil udpræget lade Religion og Humanisme trives ved Siden af hinanden, idet den grundtvigske »folkelige« Vækkelse i Praksis betyder, at ved Tilbagetrængen af gammel Almuekultur en human Kultur med menneskelige og nationale Ideer, der havde deres Udspring fra snævrere Krese af »dannede«, nu blev udbredt og tilpasset til nye Befolkningslag. Derimod bryder Indremissionen efter sit Væsen ikke blot med den hidtidige Almuekultur, men med hele den humane Kultur, der hidtil havde trivedes inden for som uden for Kirken, for paa hidtil uhørt Maade at samle sig om »det ene fornødne«, og Brandesianismen vil paa tilsvarende Maade bryde med Fortiden, men for sit Vedkommende med de nedarvede religiøse Sider af dansk Væsen og Kultur. Beck og Brandes, disse to meget modsatte og dog parallelle Skikkelser, skaber ved deres Virksomhed hver for sig mere »Brud« end »Gennembrud«, og deres fælles politiske Forudsætning er den frie Forfatning, der har muliggjort dels frie religiøse Foreningsdannelser, dels i Kraft af den nu gældende Ytringsfrihed en rent fritænkerisk »Apostel«-virksomhed.

Beck var Almueprædikanten og mere end det, nemlig Almueføreren og som saadan næppe ringere udrustet end Christen Berg eller de kraftigste grundlæggende Kræfter

indenfor Socialdemokratiet. Brandes besad ogsaa den agitatriske Ensidigheds Naadegave, men kunde blot henvende sig til en lille intellektuel Kres. Ganske vist dukkede den socialistiske Bevægelse op samme Efteraar, som Brandes holdt sine første Forelæsninger, og ogsaa Socialismen blev kirkefjendtlig, men i Virkeligheden ikke ud fra en fritænkerisk intellektuel Paavirkning; det var her først og fremmest en socialt bestemt Opposition mod Præsteskabet, der gjorde sig gældende, Stemninger beslægtede med dem, S. Kierkegaard havde tolket i »Øjeblikket«. En Redegørelse for dette saavel kirke- som samfundshistorisk uhyre vigtige Forhold bør dog rettelig forbeholdes en særlig Afhandling.

Naar der hurtigt mellem Brandesianismen og Grundtvigianismen blev en politisk Forbindelse, skyldtes det netop udelukkende Politik, den systematiske Magtkamp, der fra 1870 udviklede sig her i Landet mellem et »Højre« og et »Venstre«.

Det forenede Venstres Ugeblad »Dansk Folketidende« bemærker 15. Marts 1872, at saafremt Georg Brandes iøvrig maa anses for selvskrevet ved sin Dygtighed til den Plads, der er blevet ledig ved Universitetet ved Carsten Hauchs Død, bør han have den uden Hensyn til sin religiøse og filosofiske Retning, og det tilføjes: »Jo mere de forskellige Retninger i Tiden forsvares med Dygtighed mod hinanden, des mere Liv er der og des mere Udsigt for Sandheden til at sejre«. Det var et liberalt Venstrestandpunkt, der her fandt Udtryk, og det blev dette Standpunkt, der skulde triumfere paa en overraskende Maade, da Georg Brandes' Broder, Edvard Brandes, i 1880 valgtes til Folketinget af Venstre paa Langeland, skønt han udtrykkelig erklærede hverken at tro paa de Kristnes eller Jødernes Gud. Dette blev dog den af Sofus Høgsbro redigerede »Folketidende« lidt for meget, og Bladet skrev, at vel skulde der ikke ved Valgene spørges efter en Kandidats personlige Tro eller Ikke-Tro, men nok om hans

Stilling til Kristendommen, da hans Standpunkt her i høj Grad maatte paavirke hans Betragtning og Behandling af alle de politiske Forhold, der vedrørte den aandelige Side af Folkets Liv.

Særlig skarpt vender Høgsbro sig mod saavel Edvard Brandes som Georg Brandes (med Citering af selve Indledningen til dennes Forelæsninger 1871) i en Artikel om »det europæiske og det danske Venstre«. Edvard Brandes havde paa Valgdagen i Rudkøbing erklæret, at han sluttede sig til de Anskuelse, der overalt i Europa betegnedes som Venstre, men nu udviklede Høgsbro, at det danske Venstre havde en helt anden Oprindelse og Udvikling end det almindelige europæiske Venstre, hvilket alene fremgik af, at Venstre i Danmark som i andre nordiske Riger især havde vundet Indpas i Bondebefolkningen modsat det almindelige europæiske Venstre, der især havde vundet Købstædernes letbevægelige Befolkning. Først var i Danmark opstaaet den saakaldte Bondevennebevægelse, og senere havde det ved Grundtvig vakte kirkelige og folkelige Liv sat sit ejendommelige Præg paa den danske Bonde-Venstrebevægelse. Paa mange Maader havde ganske vist ogsaa siden 1848 den almindelige europæiske Frihedsbevægelse gjort sig gældende, men de danske Bønder vilde nødig bryde for stærkt med det overleverede og interesserede sig ikke for Spørgsmaalet om Adskillelse mellem Kirke og Stat, men nøjedes efter Grundtvigs Raad med efterhaanden at omdanne Folkekirken gennem Sognebaandsløsning og Valgmenighedsdannelse. Deres Interesse for bedre Oplysning fandt Udtryk i Oprettelse af Folkehøjskoler og Børnefriskoler, men Kristendommen ønskede de saa langt fra bort fra Undervisningen, at det overvejende Antal af de Skoler, som de selv oprettede eller med Varme sluttede sig til, netop lod hele deres Undervisning bære af en afgjort kirkelig Livsanskuelse, og overhovedet var det klart, at Kristendommen for det danske Folk langt mere stod som en frigørende Magt end som et trykkende

Aag. Det danske Venstre »forenede den Kamp for borgerlig Lighed og Frihed, som plejer at være Venstre forbeholdt, med den Ærbødighed for det overleverede og særlig for Kristendommen, som man ude i Europa plejer at gøre til Kendetegn for Højre, og man vidste derfor aldrig rigtig, om det nærmest var en radikal eller en konservativ Bevægelse»¹.

Gennem denne Skildring er givet en rammende Beskrivelse af den betydningsfulde Modsætning, der efter 1871 var i Udvikling inden for dansk Aandsliv: paa den ene Side i visse Krese en fremvoksende fritænkerisk Bevægelse under »europæisk« Paavirkning, paa den anden Side en stigende religiøs Bevægelse af hjemmegroet Præg og med den Virkning, at brede folkelige Krese blev langt nærmere knyttede til Kirken, for saa vidt langt mere »kristne« end før. Der var herigennem sket en vis Spaltning af dansk Kultur — i nogen Maade en Spaltning mellem en Landkultur og en Bykultur, omend Bybefolkningens store Mængde foreløbig ikke blev revet ud af Traditionerne². Aandslivet i det lille danske Folk blev i Aarene efter 1864 alt andet end ensrettet, men rigt paa Spænding og Brydninger — paa differentieret Udvikling.

¹) Dansk Folketidende 1880 S. 164, 157. Jfr. iøvrig om den Edvard Brandes'ske Episode min Afhandling i Kirkeligt Samfunds Festskrift om Grundtvig 1933 S. 177 f.

²) Netop noget vist virkelig traditionelt og for saa vidt »højkirkeligt« blev formentlig netop som Regel kendetegnende for, hvad der blev eller bevarede af religiøst Liv i Købstæderne. Grundtvigianismen fik her ikke tilnærmelsesvis samme Betydning som paa Landet, og Indremissionen fik ogsaa, vel navnlig i større Købstæder, vanskeligere fat end ude i Landbosognene, saaledes at Beck i sine Erindringer (S. 140 ff.) klager ret stærkt over den større Afkristning i Bybefolkningen. Den københavnske Indre Mission, der stiftedes 1865, var fra første Færd væsensforskellig fra »Landmissionen« ved at lægge Hovedvægt paa sociale Opgaver og Kærlighedsgerninger, og den kom derfor ikke til at give sig ind under Becks Førerskab (jfr. hans Erindringer S. 135 f.).